

# Enver Paşa ve Askerî Alandaki Reform Faaliyetleri (1914-1918)\*

*Enver Pasha and Military Reform Activities (1914-1918)*

SENEM CİVGİN\*\*

## öz


Yakın tarihimizin önemli isimlerinden biri olan Enver Paşa askerî kimliği, gerçekleştirmek istediği idealleri, başarıları ve başarısızlıkları açısından en çok tartışılan devlet adamlarından biridir. Enver Paşa kimilerine göre; Jön Türk Hareketi'nin kilit adamı, halkın belleğindeki hürriyet kahramanı, İttihat ve Terakki'nin en güçlü lideri, Trablusgarp ile Balkan savaşlarının vatansever ve muvaffak şahsiyetidir. Kimilerine göre ise; Osmanlı İmparatorluğu'nu gereksiz yere I. Dünya Savaşı'na sokmuş ve devletin parçalanmasında etkin rol oynamış Alman hayranı bir maceraperest olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışma kapsamında öncelikle Enver Paşa'nın iniş çıkışlarla dolu yaşam öyküsü, siyasi ve askerî hayatı çerçevesinde ele alınacaktır. Ardından Enver Paşa'nın harbiye nazırı oluşunu takiben ordunun modernizasyonu amacıyla gerçekleştirdiği reform faaliyetleri; Sanders Misyonu ile birlikte yürüttüğü çalışmalar, ordudaki tasfiye faaliyeti ile ordu elifbası olarak da adlandırılan alfabe ve yazı çalışmaları merkeze alınarak incelenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Enver Paşa, Askerî Reformlar, Sanders Misyonu, Ordu Elifbası.

## ABSTRACT

Enver Pasha, one of the most important figures of our recent history, is one of the most controversial statesmen in terms of his military identity, the ideals he wanted to realize, his successes and failures. According to some, Enver Pasha was the key figure of the Young Turk Movement, the hero of liberty in the people's memory, the most powerful leader of the Union and Progress Party, and the patriotic and successful figure of the Tripoli and Balkan wars. For others, he is defined as a German-admiring adventurer who unnecessarily dragged the Ottoman Empire into World War I and played an active role in the disintegration of the state. Within the scope of this study, Enver Pasha's life story full of ups and downs will be discussed within the frame work of his political and military life. Then, Enver Pasha's reform

\* Makale geliş tarihi: 4 Kasım 2023, kabul tarihi: 26 Aralık 2023, araştırma makalesi. 

\*\* Dr., Senem Civgin İstanbul/Türkiye, snm.cvgn@gmail.com, ORCID 

activities for the modernization of the army after he became the Minister of War will be analysed by focusing on his work with the Sanders Mission, his purges in the army, and his work on the alphabet and writing, also known as the army alphabet.

**Keywords:** Enver Pasha, Military Reforms, Sanders Mission, Army Alphabet.

## Giriş

**B**UGÜNE kadar Enver Paşa'yı konu edinen pek çok araştırma kaleme alınmıştır. Yapılan bu çalışmaların ağırlık noktasında Paşa'nın siyasi ve askerî hayatı bulunmaktadır. Yine söz konusu çalışmaların birçoğunda salt olarak Enver Paşa Alman hayranı mıdır? Değil midir? ya da Türkçü müdür? İslamcı mıdır? gibi sorulara yanıtlar aranmıştır. Bu eksenden hareketle yazılan eserlerde, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı (1914-1918) Dönemi'nde askerî alanda yaptığı reform faaliyetleri göz ardı edilmiş olmakla birlikte, literatürde Enver Paşa'nın orduyu ıslah çalışmalarını konu edinen sadece bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu hususlardan hareketle, Enver Paşa'nın askerî alanda yürüttüğü reform faaliyetlerini ana konu olarak ele alan sınırlı sayıda araştırmanın olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bu nedenler dolayısıyla, makalemizin temel amacı; Enver Paşa'nın harbiye nazırı oluşundan itibaren dört yıl boyunca, askerî alanda yürüttüğü reform faaliyetlerini incelemektir. Araştırmanın ikinci amacı; Enver Paşa'nın orduda yaptığı düzenlemelerin, Balkan savaşlarında ağır bir hezimetle uğramış Osmanlı ordusunun toparlanmasını sağladığı ve aynı ordunun I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'ne direnebildiğini ortaya koymaktır. Yine bu minvalde Kurtuluş Savaşı'nı kazanan ordunun kurmay ve asker kadrosunun da bahsi geçen reformlar sonucunda canlanan Osmanlı ordusu içinden teşkil edildiği hususunu açıklığa kavuşturmak hedeflenmiştir. Bunlara ek olarak; Enver Paşa'nın Ordu Elifbası teşebbüsünün, Cumhuriyet'in önemli kazanımlarından biri olan "Latin Harflerinin Kabulü"ne uzanan süreçte, tecrübe edilmiş dikkate değer bir girişim olduğu hususu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın hazırlık safhasında tarama yöntemi kullanılmış bu bağlamda, ilk olarak seçilen araştırma konusu ile ilgili genel bir bibliyografya oluşturulmuştur. Bu doğrultuda; ikinci el kaynaklar içerisinde bulunan kitaplar, makaleler, bildiri ve tezler araştırmanın kaynakçasına dâhil edilmiştir. Genel bibliyografyanın çerçevesinin çizilmesinin ardından arşiv belgelerine ulaşılmıştır. Bu noktada; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi evrakı, Türk Tarih Kurumu Arşivi ve İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) Osmanlıca Belge Arşivinden faydalanılmıştır. Yine dönemin gazete ve dergileri ile o günlere tanıklık eden başta askerler ve devlet adamları olmak üzere önemli kişilerin anılarından da yararlanılmıştır. Bütün kaynaklar taranmış ve tasnif edilmiştir. Söz konusu kaynaklar arşiv malzemesiyle desteklenmiştir. Son olarak temin edilen kaynaklar tenkit süzgecinden geçirilerek yazım aşamasına gelinmiştir.

## ENVER PAŞA'NIN YAŞAM ÖYKÜSÜNE KISA BİR BAKIŞ

### Doğumundan Harbiye Nazırı Oluşuna Kadar Enver Bey

Asıl adı İsmail Enver olan Enver Bey, 23 Kasım 1881<sup>1</sup> tarihinde, İstanbul'da Divanyolu semtinde eski Lisan Mektebi'nin karşısındaki evde Ahmet Bey ile Ayşe Hanım'ın altı çocuğunun en büyüğü olarak dünyaya gelmiştir.

İsmail Enver üç yaşındayken, o dönemin sistemi kapsamında ilkökul kademesine tekabül eden fakat günümüzdeki anlayıştan farklı olarak, henüz ilkökul çağına gelmemiş çocukların da eğitim görebildiği iptidai mektebine başlamış ve ilk hocası da Kara Hafız Efendi olmuştur.<sup>2</sup> Evlerinin yanında bulunan iptidai mektebinde başlayan eğitim-öğretim hayatı çeşitli iptidailerde devam etmiştir. İstanbul'da Fatih Mekteb-i İptidaisi'nin ikinci sınıfındayken, babasının Manastır'a tayini üzerine, buraya gelen Enver, iptidai mektebini Manastır'da bitirmiştir. İptidainin sonrasında 1889 yılında Manastır Askerî Rüştiyesi'ne giren İsmail Enver gayretli bir öğrencidir. Fakat buradaki din dersleri hocasının yaptığı bir sınav ve Enver'in imtihan sonucu aldığı not onun çalışma azmini kırar. Enver Bey hatıralarında o günleri şöyle anlatmaktadır:

*İyi çalışıyordum. Birinci hususi imtihanda, 75 mevcutlu sınıfta yedinci olmuştum. Fakat umumi imtihanda; din hocamız tarafından hiç okutulmayan Hac bahsine cevap veremediğim için, numara kaybederek, sınıfta altmışıncı oldum. Bu düşünüş ve gerileme, benim çalışma gayretime kesel verdi (yani, çalışma hevesini kırdı). Sınıfın böylece aşağısına düştüm, aşağısında buluyorum diye muallimlerin bana ehemmiyet vermeyişleri ise, azmimi büsbütün kesiyordu...<sup>3</sup>*

Enver Bey, Rüştiyedeki dördüncü yılı hakkında ise şunları söylemektedir: “Dördüncü sene, son bir gayretle, sınıfın otuzuncusu olmuştum. Mektepten çıkarken on yedinci oldum.”<sup>4</sup> Rüştiyenin ardından askerlik mesleğine olan ilgisi nedeniyle, öğrenimine askerî idadide (lise) devam etmiştir. Askerî liseye on beşinci olarak giren Enver Bey, 1897 yılında Mekteb-i Harbiye'ye (Harp Okulu) geçerken sınıfın altıncısı durumundadır.<sup>5</sup> Rüştiyenin son sınıfından itibaren başlayan bu ilerleme Enver Bey için yeterli değildir. Fakat içindeki azmi ve ihtirası şiddetlendiren itici bir güçtür. Onun gayesi sadece bir zabıt olmak değil, Erkân-ı Harp (Kurma) Okuluna da girerek, buradan iyi bir derece ile mezun olmaktır. Enver Bey ulaşmayı hedeflediği bu amacı; vatanına, milletine en iyi şekilde hizmet etmesini sağlayacak bir araç olarak da nitelendirmektedir. Enver'in zihninde oluşan bu düşüncenin temelinde onun vatanseverliğinin yanında İmparatorluğun yaşamakta olduğu ve parçalanışını hızlandıran olayların da etkisi bulunmaktadır. Örneğin; Enver Bey, askerî idadinin

<sup>1</sup> Şevket Süreyya Aydemir, *Orta Asya'dan Makedonya'ya Enver Paşa*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013), C. I, s. 177. Enver Paşa hatıralarında doğum tarihini “1297 senesi Teşrinisani bidayetinde 1299 senesi Muharrem ayının birinci Salı günü “olarak verirken birçok araştırmacı farklı tarihler vermektedir. Bu tarihlerden biri de 6 Aralık 1882'dir. M. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, (İstanbul: Der Yayınları, 1989), s. 253.

<sup>2</sup> Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları, 1881-1908*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012), s. 3.

<sup>3</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 451.

<sup>4</sup> Cengiz, *Anıları*, s. 7.

<sup>5</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 452.

son sınıfında öğrenciyken Girit Meselesi ortaya çıkmış, 1897 yılının Şubat ayında Hanya'daki Rumlar ile Müslümanlar arasında çatışmalar başlamış ve Yunan Kralı Yorgi de oğluna bir Yunan filosunun komutasını vererek, Girit'e takviye getiren Türk kuvvetlerinin karşısına çıkarmıştır. Bu sırada Ada Rumları Girit'i Yunanistan'a ilhak ettiklerini açıklamışlar, akabinde de Albay Vassos Ada'yı işgal etmek için Yunan kuvvetlerini Girit'e çıkarmıştır. Sonrasında Nisan 1897'de Osmanlı Devleti Yunanistan'a savaş ilan etmiştir. Enver Bey söz konusu durumu ve mevcut atmosferi anılarında şöyle aktarmaktadır:

*...Zabit namzedi (subay adayı) olmuştuk. Biz de üç yıl sonra, şimdi harbe giden kahramanlarımıza kumanda edecek kabiliyette bulunacaktık. Trenlerimiz karşılaştıkça rast geldiğimiz redif taburları efradının güler yüzle bizi selamlayırları şarkı söyleyişleri, bunlara layık zabitler olabilmek için son derece çalışmak azmimizi kuvvetlendiriyor, bizi cesaretlendiriyordu.<sup>6</sup>*

Bu şartlar altında Harp Okulu'nda öğrenimine devam eden Enver, mülazım (teğmen) rütbesi ile mezun olduktan sonra, erkân-ı harp (kurmay) namzedi sınıfına devam etmiş, burada siyasi olayların içine girmiş ve hatta amcası Halil (Kut) ile birlikte Yıldız Mahkemesi'nde sorgulanmışsa da hüküm giymemiştir. Neticede, 15 Aralık 1902 tarihinde de kurmay sınıfından ikincilikle mezun olmuştur.<sup>7</sup> Öğrenciliğinin sona ermesinin ardından Enver, yirmi bir yaşında erkân-ı harp yüzbaşısı rütbesiyle Manastır'daki III. Ordu'ya sekiz ay süreyle staja gönderilmiştir.

Burada “Sınıf-ı Selâse” adıyla tabir edilen piyade, topçu ve süvari birliklerinde stajını tamamlamıştır. O dönemde stajları sona eren kurmay subaylar daha çok ordunun bürolarında hizmet görürlerken, Enver Bey kendi ısrarı üzerine, 1903 yılında, o sırada Osmanlı Devleti'ne bağlı durumdaki Bulgaristan sınırındaki Koçana'da bulunan 20. Piyade Alayı'nın birinci taburuna, piyade hizmeti görmek ve burada meydana gelen çetecilik faaliyetlerini bastırmak gayesiyle gönderilmiştir.

Enver Bey Makedonya'da katıldığı elli dört<sup>8</sup> çete savaşı sonucunda Osmanlılık fikrini sorgulamaya başlamış, Makedonya'nın sadece harita üzerinde devlete bağlı olduğunu, bu coğrafyadaki insanların Osmanlılık kimliğine dair aidiyet bağlarının yok olduğunu ve ulusçuluk düşüncesi ile hareket ettiklerini gözlemlemiştir. Bundan dolayı, Makedonya Enver Bey için hem askerî pratik yaptığı hem de milliyetçilik düşüncesinin zihninde filizlenmeye başladığı bir okul konumunda olmuştur. Makedonya'nın Enver Bey için bir diğer önemi ise; Selanik'te amcası Halil (Kut) vesilesiyle on ikinci üye olarak dâhil olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin, Manastır'daki teşkilatlanmasını sağlamış olmasıdır. Enver Bey, Manastır'daki çalışmalarını şöyle aktarmaktadır:

<sup>6</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 452.

<sup>7</sup> Yusuf Gedikli, *Enver Paşa Hayatı ve Makaleleri*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2007), s. 17.

<sup>8</sup> Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* haz., Hasan Babacan, Servet Avşar, (İstanbul: Bengi Yayınları 2011), s. 17; bu sayıyı 56 olarak veren kaynaklarda vardır. Aydemir, *Enver Paşa*, C. I, s. 478.

*Evvela muntka Erkân-ı Harp Reisi Hasan Bey'e işi açtım. Derhal kabul etti. Sonra Erkân-ı Harp Yüzbaşı Musa Kâzım Bey'le memleketin derterine çare bulmak üzere, Bulgarlar gibi çalışacak bir komita teşkilini teklif ettim. İkimiz de bu komitayı meydana getirecektik. Bütün kuvvetiyle çalışmaya hazır olduğunu bildirdi. Elini sıktım. Üç kişi olmuştuk.<sup>9</sup>*

Enver Bey, cemiyet Mümtaz Kolağası Servet, Konyalı Hüseyin ve kendisi gibi hürriyet kahramanı olarak anılacak olan Resneli Niyazi Bey'i de dâhil ederek örgütleyicilik vasfını göstermiştir. Enver Bey'in en aktif üyelerinden biri olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Meşrutiyetin yeniden ilanı konusunda aynı fikir doğrultusunda hareket ettiği İttihad-ı Osmanî Cemiyeti<sup>10</sup> ile Dr. Nazım Bey aracılığıyla birleşerek, 1907 yılında Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını almıştır.<sup>11</sup>

1908 yılı cemiyetin, Selanik başta olmak üzere, bütün Osmanlı ülkesinde faaliyetlerini arttırdığı bir yıl olmuştur. Dr. Nazım Bey, gizlice Anadolu'ya geçmiş, çalışmalarını ordu içinde yoğunlaştırmıştır. Cemiyet 28 Mayıs günü Selanik'te yabancı devletlere hitaben bir bildiri yayımlayarak konsolosluklara göndermiş, bu devletlerin Makedonya Sorunu'nu içinden çıkılmaz bir hale getirdiklerini ifade ederek, söz konusu tavırlarından vazgeçmelerini istemiş, böylece, varlığını resmen duyurmuştur.<sup>12</sup> İhtilalin patlak vermesinde 9-10 Haziran tarihlerinde İngiliz Kralı ve Rus Çarı'nın Reval'de yaptığı konferans sonunda; İngiltere'nin Rusya'nın Orta Doğu ve Balkanlar ile ilgili isteklerine izin vereceğinden korkulması etkili olmuştur.<sup>13</sup>

Haziran ayı sonlarında Enver Bey'in ve 3-4 Temmuz'da Resneli Niyazi Bey'in "Hürriyet" in ilanı için dağa çıkmasıyla ihtilal başlamıştır. İhtilali hızlandıran ve diğer birliklerdeki subayların da iştirakini sağlayan olay ise 7 Temmuz'da Saray'ın Makedonya'daki ayaklanmaları bastırmakla görevlendirdiği Şemsi Paşa'nın, Manastır'da Mülazım Atıf Bey tarafından öldürülmesi olmuştur.<sup>14</sup> Saray'ın olayların önüne geçmesi mümkün olamamış, görevlendirilen yüksek rütbeli kişiler İttihatçılar tarafından etkisiz hale getirilmiştir. İttihatçı subaylara halkın da destek

<sup>9</sup> Aydemir, *Enver Paşa* C. I, s. 498.

<sup>10</sup> 1889 yılının Mayıs ayında İstanbul'da Askeri Tıbbiye öğrencisi bir grup, II. Abdülhamit'i tahtan indirmek ve Meşrutiyet'i tekrar ilan etmek amacıyla gizli bir örgüt kurdu. Adı İttihad-ı Osmanî olan bu örgütün kurucusu İbrahim Ethem Temo'dur. Kurucu kadro ise İbrahim Ethem Temo'nun arkadaşları, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Arapgirli Abdullah Cevdet beylerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007); Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* (çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011); Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987); Senem Civgin, "Kuruluşundan Feshine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türk Modernleşmesindeki Rolü", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme: İktisadi, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Temalar*, ed. Abidin Çevik, (Ankara: Nobel Bilimsel Yayıncılık, Ekim 2022), s. 43-66; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986); Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022); Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. III, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).

<sup>11</sup> Sina Akşin, *Jön Türklük ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 1987), s. 64.

<sup>12</sup> Akşin, *Jön Türklük*, s. 73; Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz (İstanbul: Sander Yayınları, 2007), s. 161.

<sup>13</sup> Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 7.

<sup>14</sup> Şemsi Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili savcılık raporuna göre; Şemsi Paşa hayatını kaybetmeden önce Mülazım Hüseyin Ağa'ya "Beni zabitler bitirdi" diyerek yaşamını yitirmiştir. İSAM, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 8/419.

verdiği hatta Arnavut ve Bulgar çetecilerin ihtilale yardımcı oldukları bilinmektedir. Nihayet, 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet Enver Bey tarafından Köprülü'de ilan edilmiştir. Akabinde Rumeli'deki birçok merkezde de meşruti rejime geçişin ilanları gerçekleştirilmiştir. Aynı gün İttihat ve Terakki üyeleri telgraflarla Meşrutiyetin ilanını Yıldız Sarayı'na bildirip, hükûmetin buna uymasını ister.<sup>15</sup>

Hürriyet coşkusu Makedonya'yı sararken İttihatçıların isteği üzerine padişah, 23/24 Temmuz gecesi Meşrutiyeti ilan ettirir. Bu nedenle, İstanbullular ilanı 24 Temmuz sabahı gazetelerden öğrenmişlerdir. Padişahın ve sarayın çok fazla direnmeden İttihatçıların isteklerini yerine getirmesinden, halkın ihtilali oldukça kuvvetli biçimde desteklediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, temel amaçları II. Abdülhamit'i tahttan indirerek Meşrutiyeti yeniden hayata geçirmek olan İttihatçılar, padişahı tahtta bırakmışlar ve iktidara geçmeyerek vatani bir örgüt olarak kalma kararı almışlardır.<sup>16</sup>

İkinci kez meşrutiyetin ilanı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetleme iktidarının başlangıç noktasını teşkil etmiş, bu süreç 11 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesine kadar devam etmiştir. II. Meşrutiyetin ilanı henüz İttihat ve Terakki'yi devlet üzerinde görünür bir güç hâline getirmemiştir. Buna rağmen; Köprülü'de Meşrutiyeti ilan eden Enver Bey'in yıldızı parlamaya başlamış ve kendisi artık Hürriyet Kahramanı Binbaşı Enver Bey olmuştur. Bu gelişmelerin üzerine, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Enver Bey'i Berlin Askerî Ataşeliği görevine getirmiş ve Enver Bey 5 Mart 1909 tarihinde beş bin beş yüz kuruş maaş ile Berlin'deki vazifesine başlamıştır.<sup>17</sup> Enver Bey Berlin'deki görevini çeşitli kesintilerle birlikte yaklaşık iki sene sürdürmüştür.

Enver Bey'in Berlin'de ataşemiliterlik görevini ifa ettiği günlerde, 13 Nisan 1909'da (31 Mart 1325) Meşrutiyet karşıtı bir ayaklanma<sup>18</sup> çıkmış ve Hareket Ordusu olaylara müdahale etmek için hazırlanmaya başlamıştır. Enver Bey İstanbul'da başlayan ve taşraya da sıçrayan olaylardan haberdar olur olmaz Berlin'den ayrılarak, Selanik'e gelmiş ve buradan da Yeşilköy'e geçmiştir. Burada daha evvel cemiyet merkezinde kararlaştırıldığı üzere, Hareket Ordusu I. Fırka Erkân-ı Harbiyesi Mustafa Kemal Bey'den yetkiyi alarak, Ordunun sorumluluğunu üstlenmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasında etkin bir rolü olan Enver Bey, olayların yatışmasının ardından tekrar Berlin'e dönmüştür.

<sup>15</sup> Enver Bey, 23.07.1908 tarihinde, Kuzey Makedonya'daki Köprülü'den Padişah'a çektiği telgrafta; "...Bugün vatan kurtarıldı. Hastayı tedavi ettik. Her yerde Bulgar vatandaşlarımız bizimledir. Birlikte ilan-ı hürriyet edildi..." şeklinde ifadelerle yer vermiş, ardından da Meclis-i Mebusan'ın açılması aksi halde silahlı mücadele yapılacağını bildirmiştir. İSAM, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 18/1165.

<sup>16</sup> Mustafa Sencer, *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri*, (İstanbul: May Yayınları, 1974), s. 39.

<sup>17</sup> Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 3472/260351.

<sup>18</sup> 31 Mart Ayaklanması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Kuzu, *31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit*, (İstanbul: Parola Yayınları, 2016); İsmail Hakkı Danişmend, *31 Mart Vakası*, (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1986); Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, (Ankara: İmge Yayınları, 1994); Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009).

Bundan yaklaşık iki yıl sonra Mahmut Şevket Paşa tarafından İstanbul'a çağrılan Enver Bey, İşkodra'da Malisör İsyanı'nın bastırılmasında görev almış, 1911'in Eylül ayında ise Trablusgarp'ta<sup>19</sup> gelişen olaylar nedeniyle, Berlin, Selanik, İstanbul ve Mısır üzerinden Trablusgarp'a ulaşmıştır.<sup>20</sup> Burada Derne önlerinde Ayn-el Mensur adı verilen noktada karargâhını kurarak cephe komutanlığını üzerine almış ve 500- 600 kişi olan direniş birliğinin mevcudunu 20 bine çıkarmıştır.<sup>21</sup> Bu birlikler harp düzenine uyum sağlamış, Enver Bey'in disiplini altında silahlanarak güçlenmişler ve İtalyanların kıyı şeridinde sabit kalarak, iç kesimlere ilerlemesini engellemişlerdir. Enver Bey Derne'de bir kez daha örgütleyicilik vasfıyla başarı sağlamış, fakat nihai sonuç beklenildiği gibi olmamış, Balkan Savaşı'nın<sup>22</sup> başlamasından dolayı İtalyanlarla Uşi Antlaşması imzalanarak, Kuzey Afrika'daki son toprak parçası da kaybedilmiştir.

Enver Bey, Trablusgarp'ı takiben Berlin'deki görevine geri dönmemiş, ivedilikle yeni bir muharebeye katılmak üzere, Çatalca Cephesine gitmiştir. Buradaki vazifesi 10. Kolordu Kurmay Başkanlığı olan Enver Bey, görevini ifa etmeye başladığında Osmanlı Ordusu dört küçük Balkan Devleti karşısında fiilen harbi kaybetmiştir.<sup>23</sup> Bu nedenle, Enver Bey I. Balkan Savaşı'nda hedeflediği neticeyi alamamıştır.<sup>24</sup>

I. Balkan Savaşı'nın sonucunda Rumeli'nin ve eski başkent Edirne'nin elden çıkışı Osmanlı Devleti için bir travma olmuş, başarısızlığın etkisi ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazamlıktan çekilmiş yerine 30 Ekim 1912 tarihinde Kâmil Paşa sadaret makamına geçmiştir. İttihatçı karşıtlığı ile tanınan Kâmil Paşa'nın sadareti cemiyet içindeki endişenin artmasına sebep olmuş ve İttihatçılar iktidarı yeniden ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Enver Bey, Yakup Cemil ve Sapançalı Hakki'nin da içinde bulunduğu bir grup ile Kâmil Paşa kabinesinin toplandığı salonu basmış ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Yakup Cemil tarafından öldürülmüştür. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Ocak 1913 tarihinde 'Bâb-ı Âli Baskını' adı verilen bu hükümet darbesiyle yeniden iş başına gelmiştir.<sup>25</sup> Bâb-ı Âli Baskını'ndan

<sup>19</sup> Trablusgarp Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), 110-9-1-5 1/1/1; 110-9-1-5 1/1/3; Georges Remond, *Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2021); Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk- İtalyan İlişkileri*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989); Hüner Tuncer, *Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2018).

<sup>20</sup> M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, XI, s. 262.

<sup>21</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. II, s. 225.

<sup>22</sup> Balkan Savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. C. Richad Hall, *Balkan Savaşları I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, (İstanbul: Homer Yayınları, 2003); Igor Despot, *Savaşan Tarafların Gözüyle Balkan Savaşları: algılar ve yorumlar*, çev. Mete Tunçay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020); Taha Akyol, *Rumeli'ye Elveda*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2013); Uğur Ünal, *Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013); Yusuf Hikmet Bayur, *Balkan Savaşları: I. Balkan Savaşı (1912)*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999); Yusuf Hikmet Bayur, *Balkan Savaşları: II. Balkan Savaşı (1913)*, (İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999).

<sup>23</sup> Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'nda aldığı ağır yenilginin nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali İhsan Sabis, *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?* haz. Hasip Saygılı, (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2004).

<sup>24</sup> Enver Paşa'nın Balkan Savaşı'ndaki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS), 202/32.

<sup>25</sup> Bâb-ı Âli Baskını hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (İstanbul: Parola Yayınları, 2016), s. 102-107; Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İşittiklerim*, (Ankara: TTK, 1984), s. 77-83.

sonra Mahmut Şevket Paşa sadrazamlığa getirilmiş ve cemiyet, Mondros Mütarekesi'nin (1918) imzalanışına kadar bir daha iktidarını yitirmemiş, I. Dünya Savaşı'na da bu kadro ve Enver Bey'in Harbiye Nazırlığı döneminde girilmiştir.

Ülke içerisinde bu gelişmeler yaşanırken, Balkan devletleri ilk savaşta Bulgaristan'ın çok fazla toprak almasını çıkarları için uygun görmemişler ve bu defa aralarına Romanya'nın da katılımıyla Bulgaristan'a karşı savaş açmışlardır. Enver Bey bu durumu isabetli bir şekilde değerlendirerek, Edirne'yi büyük bir engel ile karşılaşmadan geri almıştır. Bu başarı “Hürriyet Kahramanı” Enver Bey'in halk içindeki ününü artırmış ve ona “Edirne'nin Fatih” ünvanını da kazandırmıştır.<sup>26</sup>

### Harbiye Nazırlığından Ölümüne Kadar Enver Bey (Paşa)

1913 yılındaki Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra iktidarı tam olarak eline alan İttihat ve Terakki Cemiyeti Balkan savaşlarında alınan ağır yenilginin de etkisiyle orduda bir takım ıslahatlar yapmayı hedeflemiş, bu bağlamda da cemiyetin önemli isimlerinden Enver Bey 4 Ocak 1914 tarihinde Harbiye Nazırlığına getirilmiştir.<sup>27</sup> Henüz otuz üç yaşında Harbiye Nazırı olan Enver Bey'in olağan dışı hızlı yükselişinin nedenleri: Enver Bey'in Meşrutiyet'in ilanında gösterdiği başarı, Bâb-ı Âli Baskını'nda sergilediği cesaretli tavrı, Edirne'nin geri alınışındaki kararlılığı, Saray'a damat olması ve İttihatçıların kendisine duyduğu güven olarak sıralanabilir.

Enver Paşa, harbiye nazırlığına terfi eder etmez ordunun ıslahı için faaliyetlerine başlamıştır. Ordunun gençleştirilmesi, yaşlı subayların tasfiyesi ve hiyerarşik düzenin, emir-komuta zincirinin yeniden tesisi girişimlerinde bulunmuştur. Buna ek olarak; 14 Aralık 1913'te Almanya'dan Liman Von Sanders<sup>28</sup> başkanlığında İstanbul'a gelmiş olan askerî heyet ile birlikte ordunun modernize edilip, eğitilmesi çalışmaları yoğunlaştırılmıştır. II. Abdülhamit Döneminde Goltz Paşa'nın<sup>29</sup>

<sup>26</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. II, s. 402.

<sup>27</sup> Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı öncesindeki yükselişi ve takip eden süreçte arka arkaya aldığı terfiler kronolojik olarak şu şekildedir: Yarbay (10 Haziran 1912), Albay (15 Aralık 1913), Mirliva, Paşa ve Harbiye Nazırı (4 Ocak 1914), Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi (8 Ocak 1914), Başkumandan Vekili (3 Ağustos 1914), Ferik (1 Eylül 1915). BOA, İrade Harbiye (İ. HB.), 149/13; İ.HB. 168/30; İ.HB. 174/17; BOA, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 157/8; İ. DUİT 159/41; BEO 4255/319088. Ayrıca; Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı Oluşuyla İlgili Resmi yazı için bk. BEO, 4244/318291.

<sup>28</sup> Liman Von Sanders: 17 Şubat 1855'te bugünkü Polonya'nın Slupsk kentinde dünyaya geldi. 22 Ağustos 1929'da Almanya'nın Münih kentinde hayatını kaybetti. 1874 yılında Essen Muhafız Birliği'nde subaylığa başladı. 1911 yılında generalliğe yükseltildi. Osmanlı ordusunda reform yapmak için, Almanya'dan istenen kurulun başkanı olarak 14 Aralık 1914 tarihinde İstanbul'a geldi. Öncelikle Birinci Kolordu Komutanı, ardından Mart 1915'te Çanakkale'de Beşinci Ordu Komutanı oldu. Burada tüm idari yetkiyi eline alan Von Sanders düşmanın çıkarma yapacağı noktaları öngöremedi. Buna rağmen; dokuz ay süreyle görevine devam etti. 1917-1918 yıllarında Filistin Cephesi'nde Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na getirilen Sanders, Eylül 1918'de Filistin Cephesi yarılınca ordularını geri çekti. Mareşal Sanders, Mondros Mütarekesi'nden sonra bir süre İstanbul'da kaldı. Alman askerlerinin ülkelerine geri dönmesi hususundaki çalışmaları yürüttü. Sonrasında kendisi de Almanya'ya döndü. Liman Von Sanders'in Anıları, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Şubat 1968 Sayı: 1, C. 1; *Hayat Tarih Mecmuası*, 1 Ocak 1968, C. 2, Sayı 12; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010).

<sup>29</sup> Wilhelm Colmar Von der Goltz (Paşa): 15 Haziran 1883 tarihinde Almanya'da binbaşıyken, Kayzer tarafından tuğgeneral yapılmış ve Osmanlı ordusunda kurmay yarbay rütbesiyle askeri okulların ıslahı için görevlendirilmiştir. 1895 yılına kadar askeri okullar müfettişliğini sürdüren Goltz, ülkesine geri dönmüş, ardından 12 Aralık 1914 tarihinde yeniden Osmanlı topraklarına gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında I. ve VI. Ordu'nun komutanlığını üstlenmiştir. Aralık 1915'te Kutül-Amare kuşatmasına katılmıştır.



Harbiye'de ders vermesi ile artan Osmanlı-Alman yakınlaşması Liman Von Sanders'in gelişle daha da pekiştirilmiştir.

Dünyanın büyük bir savaşın arifesinde olduğu söz konusu ortamda başta Enver Paşa ve beraberindeki İttihatçıların Almanya yanlısı bir politika izlemelerinde, sadece Goltz Paşa'nın ve Liman Von Sanders'in etkisi olduğunu dile getirmek eksik bir tespit olur. Enver Paşa'nın Alman taraftarı siyasetinin ve savaşı mutlaka Almanya'nın kazanacağına dair kesin inancının altında yatan birtakım nedenler daha mevcuttur. Şöyle ki; hiç şüphesiz Enver Bey'in ataşemiliter olarak Berlin'de geçirdiği yıllar dönemin en düzenli, hareketli ve etkin kara ordusuna sahip Almanya'nın askerî sistemine duyduğu hayranlığın pekişmesine ve onun zihnindeki "Alman Ordusunun Yenilmezliği" fikrinin olgunlaşmasına katkı sağlamıştır. Buna ek olarak, söz konusu zaman diliminde Osmanlı Devleti Trablusgarp ve özellikle Balkan savaşlarında ağır toprak kayıplarına uğramış ve bu başarısızlıkların devlette oluşturduğu travmaya ilaveten ülke dış politika arenasında yalnızlığa itilmiştir. İngiltere ile Fransa'ya yakınlaşma teşebbüsleri sonuç vermemiş, İtilaf Bloğu'nu oluşturan devletler, mirasını aralarında paylaşmayı tasarladıkları jeopolitik konumu kendileri için önem arz eden Osmanlı'yı kendi saflarında savaşa dâhil etmek istememişlerdir.

Balkan savaşlarından hemen sonra yeniden gündeme getirilen "Ermeni Meselesi" ve Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da "reform" istekleri, Osmanlı'nın siyasi açıdan yalnızlığının ve Anadolu'nun toprak bütünlüğünün tehdit altında olduğunun açık bir ispatıdır. Bu noktada Rusya'nın isteği ve İngiltere ile Fransa'nın da iştirakiyle Berlin Antlaşması'nın (1878) 61. maddesine yeniden işlerlik kazandırılmış bu maddenin uygulanması aşamasında I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Bu koşullar altında da Enver Paşa'nın Almanya tarafında İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşa girmekten başka bir seçeneği bulunmadığı, Paşa'nın realist düşünceden uzak bir şekilde Alman taraftarlığında ısrar etmediği ortadadır.

Söz konusu yakınlığın kuvvetlenmesi hususunda, Alman yetkililerin de Enver Bey'e karşı izledikleri strateji dikkate değerdir. Örneğin; Enver Bey yaşadığı sağlık sorunlarının tedavisi amacıyla Berlin'de apandisit ameliyatı geçirdiğinde, Alman yetkililer kendisine yoğun ilgi göstererek, Türk Dostu Almanya mesajını vurgulamayı hedeflemişlerdir.<sup>30</sup> Zira Almanlara göre, Enver Paşa bu ameliyattan sağ çıkarsa, Osmanlı Devleti'nin geleceğinde söz sahibi olacak yegâne kişiydi. Yine, Enver Bey'in Alman Askerî Deniz Ataşesi Hans Humann<sup>31</sup> ile çocukluk yıllarına dayanan

Yakalandığı tifo nedeniyle, 18-19 Nisan 1916 gecesi Bağdat'ta hayatını kaybetmiştir. Necmettin Alkan, "Wilhelm Colmar Von der Goltz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV), 2020, Ek. I. (Gözden Geçirilmiş 2. basım), s. 478-480; Salih Kış, "Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü", *History Studies*, Vol: 9 Issue: 3, (2017), s. 121-139; Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", *OTAM*, 4, (Ocak 1993), s. 302.

<sup>30</sup> BOA, Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.), 1/19.

<sup>31</sup> Hans Humann (1878-1933): 1878 yılında İzmir'de arkeolog Carl Humann ve eşi Louise Humann'ın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. On iki yaşına kadar Osmanlı topraklarında yaşayan Humann, sonrasında Almanya'da subaylık eğitimi almıştır. 1913 yılında İstanbul'a gelmiş ve 1914'te fiili olarak Almanya'nın Deniz Ataşeliği görevini icra etmeye başlamıştır. Bu görevi resmi olarak 1915 ile 1917 yılları arasında sürdürmüştür. Sezen Kılıç, "Alman Deniz Ataşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa", *Biliş*, 77 (Bahar 2016), s. III.

yakın dostluğundan kaynaklanan samimiyetin etkisiyle, Humann Enver Paşa ile doğrudan iletişime geçerek, Osmanlı ve Alman hükûmetleri arasında kolaylıkla arabuluculuk yapmıştır.

İttihat ve Terakki'nin sonunu getiren Enver Paşa'nın da itibarını yitirerek devletin çöküşünden sorumlu tutulacağı sürecin başlangıcı sözünü ettiğimiz nedenler neticesinde devletin Almanya tarafında 2 Kasım 1914'te savaşa girmesi ile başlamıştır. Osmanlı Devleti'ni savaşa aceleci bir şekilde ve mücadelenin başlangıcında dâhil eden gelişmelerin seyri şöyledir:

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat ve Meclis Reisi Halil Bey'in bilgisi dâhilinde olan gizli bir antlaşma 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmıştır. Cavit Bey ve Cemal Paşa'nın bile ancak imzalandıktan sonra haberdar oldukları bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti 'Silahlı Bir Tarafsızlık' antlaşması imzalamıştır. Elbette bu tarafsızlık çok uzun sürmemiştir. 10 Ağustos 1914 tarihinde Goeben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) adlı iki Alman gemisi Çanakkale Boğazı'na gelmişlerdir. Akdeniz'de İngiliz donanmasının takibinden kaçarken, Osmanlı sularına giren bu iki gemi Enver Paşa'nın izniyle Boğaz'da bekletilmiştir.

Bu gelişmeyi takiben 11 Ağustos gecesi Enver Paşa, Sadrazam'ın Yeniköy'deki yalısında toplantı hâlinde olan Heyet-i Vükela üyelerine “*Bir oğlumuz dünyaya geldi*” diyerek Goeben'in Boğaz'dan içeri girişini bildirmiştir.<sup>32</sup> Bu kabul ile ortaya çıkan kriz gemilerin kâğıt üzerinde satın alınması ve isimlerinin değiştirilmesi ile ortadan kaldırılmaya çalışılmış, fakat başarısız olmuştur. Söz konusu satın alma serüvenini o günlerde Amiral Souchon'un emri altında olan teğmen Dönitz, hatıralarında kaleme almış ve yazısına şu cümleler ile başlamıştır; “1914 yılı Ekim ayıydı. Boğaziçi'nde muhteşem saraylar, beyaz evler, sivri minareler ve koyu siyah servili boz renkli tepelerin önünde iki gri gemi yatıyordu.”<sup>33</sup>

Dönitz'in iki gri gemi olarak tasvir ettiği Goeben (Yavuz) Ruslar'ın Sivastopol Limanı'nı, Breslau (Midilli) da Novorosisk ve Odessa Limanı'nı bombardımana tutmuş, yaşanan bu gelişmelerin ardından Rusya 2 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Rusya'yı takiben İngiltere ve Fransa da 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bir oldu bitti sonucunda savaşa dâhil olan Osmanlı Devleti ise 14 Kasım'da “Cihat-ı Ekber” (Büyük Cihat) çağrısıyla tüm dünya Müslümanlarını savaşa davet etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na girişiyle harbin süresi uzamış, cephe alanı genişlemiş ve Çanakkale Cephesi'ndeki mutlak başarının dışında hiçbir cephede kesin bir zafer kazanılamamıştır. Devletin büyük bir hezimete uğradığı cephelerden en önemlisi ise Enver Paşa tarafından açılan Sarıkamış Cephesi'dir.<sup>34</sup> Kafkas

<sup>32</sup> *Talat Paşa'nın Anıları*, yay. haz. Mehmet Kasım, (İstanbul: Say Yayınları, 1986), s. 25.

<sup>33</sup> “Amiral Dönitz'in I. Dünya Savaşı Hatıraları”, çev. Mete Cantez, *Hayat Tarih Mecmuası*, (1966), I, s. 7.

<sup>34</sup> Sarıkamış Harekâtı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006); Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), s. 109-120; Birgün Sönmez, *Sarıkamış-Kafkas Cephesi*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2021); *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, (Ankara:

Cephesi'ndeki savaşlar Ruslar'ın 1 Kasım 1914'te taarruza geçmeleri ile başlamıştır.<sup>35</sup> Bu cephede Enver Paşa “her zaman ve her zeminde sürekli taarruz” stratejisini uygulayarak Ruslara karşı kesin galibiyet almayı hedeflemiştir.

Enver Paşa'yı bu cepheyi açmaya iten nedenler ise şöyledir: Paşa bölgede Rus kuvvetlerinin çok fazla olmamasından da cesaret alarak, Kafkasya'yı ele geçirip buradan Orta Asya'ya ilerlemeyi bu bölgedeki Türkleri Türkçülük fikrinin etkisi ile bir araya getirmeyi ve hatta Hindistan'a kadar da ilerlemeyi hedeflemiştir. Bu ülkünün zihindeki tahayyülü oldukça işlevsel görünse de o tarihte devletin içinde bulunduğu şartlarda hayata geçirilebilmesi mümkün değildir. Çünkü, Osmanlı teçhizat bakımından Rusya'nın gerisindedir ve Rusya'nın Sarıkamış'a kadar elinde bulundurduğu demiryolu ağına da sahip değildir.<sup>36</sup> Buna rağmen, Enver Paşa yukarıda değindiğimiz amaçlar doğrultusunda Trabzon üzerinden Erzurum'a gelmiş ve Ruslar üzerine hemen saldırılmasını istemiştir. Paşa'nın Berlin Antlaşması ile kaybedilen toprakları da geri almayı hedeflemesi ve karakteristik özelliklerinin etkisi ile Alman komutanlarının telkinleri sonucunda ordunun elindeki olanaklar ile örtüşmeyen taarruz başlamıştır. Enver Paşa'nın komutası altındaki ordu 27 Aralık 1914'te Ruslar tarafından durdurulmuş ve 9 ile 10. Kolorduların 90.000 mevcudunun 60.000'den<sup>37</sup> fazlası soğuktan donarak yaşamını yitirmiştir.<sup>38</sup>

2 Ocak 1915'te cepheyi terk ederek, İstanbul'a geri dönen Enver Paşa'nın başarısızlığının nedenlerine gelince: Burada tek bir neden aramak veya tüm sorumluluğu Enver Paşa'nın üzerine yıkmak çok yönlü ve objektif bir analiz olmamaktadır. Paşa'nın aksiyon adamı olduğu ve savaşçı kimliği tartışılmaz bir gerçektir. 1914 yılına kadar elde ettiği başarıların ve genç yaşta hızlıca yükselişinin, onun ayaklarını yere sağlam basmasını engellediği ve hayalci düşüncelere sevk ettiği açıktır. Nitekim; Enver Paşa fiilen komuta ettiği ilk cephe olan Kafkas Cephesi'ndeki bu savaşta kış mevsimi için hiçbir hazırlığı bulunmayan orduyu Sarıkamış gibi çetin bir coğrafyada taarruza kaldırma hatasını yapmıştır. Buna ek olarak; göz ardı edilmemesi gereken bir husus da 1914-1917 yılları arasında Türk Orduları Genelkurmay Başkanlığında Friedrich Bronsart Von Schellendorf'un bulunduğu ve Alman subayların da etkisiyle, Almanya üzerindeki yükün hafifletilmesi kaygısının bu cephenin açılışında etkin rol oynadığıdır.

---

Genelkurmay Yayınları, 1993); Köprülülü Şerif İlten, *Sarıkamış*, yay. haz. Sami Önal, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003); Ramazan Balcı, *Sarıkamış Harekâtı*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, 1999.

<sup>35</sup> Ali İhsan Gencer, Dr. Sabahattin Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, (İstanbul: Der Yayınları, 1996), s. 70; İ. Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003), s. 243; Ayrıntılı bilgi için bk. Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), s. 1-100.

<sup>36</sup> Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık v.d., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi C. I*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008), s. 82-84.

<sup>37</sup> Sarıkamış'taki kayıplarımız konusunda farklı rakamlar verilmektedir. General Ali Sabis'e göre kaybımız 78.000'dir. (Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991) C III. s. 289; Şevket Süreyya Aydemir'e göre kaybımız 80.000'dir. (Aydemir, *Enver Paşa*, C III., s. 146); Ramazan Balcı'ya göre kaybımız 30.000'dir. (Balcı, *Sarıkamış*, s. 239).

<sup>38</sup> Gencer, Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 76-77.

Osmanlı ordusu birçok cephede savaşmış fakat savaş kaybedilmiştir. Harp devam ederken Talat Paşa 1917 yılında sadrazam olmuş, böylece Osmanlı Devleti'nin çöküşü İttihatçı kadroların yönetiminde ve Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'nda yaşanmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkesi'nin ardından 1-2 Kasım gecesi U- 67 adlı bir Alman denizaltısıyla; Enver Paşa beraberindeki Talat, Cemal, Beyrut Valisi Azmi, Eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaettin Şakir ve Cemal Azmi Beyler ile Almanya'ya gitmek üzere ülkeyi terk etmiştir.<sup>39</sup> Bundan sonra Enver Paşa'nın hayatı Türkistan mücadelesinde şekillenecek ve orada da son bulacaktır. 1-2 Kasım gecesi ülkeyi terk eden İttihatçı kadronun en aktif, idealist veya maceraperest üyesi olan Enver Paşa'nın yurt dışı serüvenini ana hatlarıyla şu şekilde beş evreye ayırmak mümkündür: (Kasım 1918- Ağustos 1920) İstanbul-Berlin-Moskova, (Ağustos 1920- Eylül 1920) Moskova-Bakü-Moskova, (Ekim 1920- Şubat 1921) Moskova-Berlin-Roma- Berlin-Moskova, (Mart 1921-Eylül 1921) Moskova-Batum, (Ekim 1921 – Ağustos 1922) Batum-Bakü-Buhara.<sup>40</sup>

Paşa bu yolculuğunun başlangıcında Alman denizaltısı ile Arnavutköy'den yola çıkmadan önce, Kuruçeşme'deki villasında yaptığı son toplantıda imzalanan Mütareke ile ilgili fikrini şu cümle ile açıklamıştır: “*Unutmayın daha önce Balkan Savaşı'nda da ikinci safhasında kazanmıştık.*”<sup>41</sup> Enver Paşa bu söyleminden de anlaşılacağı üzere; alınan yenilgiyi geçici olarak görmekte ve bu başarısızlığın ardından yeniden bir zafer kazanılacağına inanmaktadır. Bu tutum Paşa'nın, aşırı iyimserliğinden ya da kayıtsız şartsız kaderine, şansına güvenmesinden ileri gelmektedir. Enver Paşa yaptığı bu konuşmanın ardından İstanbul'dan ayrılır. Bu ayrılış esnasında da yurt dışında uygulayacağı politika ve izleyici yol zihninde çoktan belirginleşmiştir. Öyle ki, Enver Paşa Kafkasya'ya geçme planını ülkeden ayrılış sırasında aniden hazırlamış, Osmanlı savaştan çekilmeden önce, teşkilatçılığının da bir göstergesi olarak; amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Paşa'nın kumanda edeceği güçlü ve sağlam bir ordu oluşturmuş ve bu orduyu Azerbaycan'a göndermiştir.

Enver Paşa, Kafkasya'ya geçme teşebbüsünde önce başarılı olamamış ve birçok badireler atlattıktan sonra Berlin'e geçmeye karar vermiştir.<sup>42</sup> Paşa'nın Berlin'e ulaşmadan evvel yaşadığı meşakkatli sürecin seyri ise şöyledir: Enver Paşa öncelikle, yukarıda da zikredildiği üzere, arkadaşlarıyla birlikte U-67 isimli Alman denizaltısıyla İstanbul'dan ayrılmıştır. Ardından o günlerde Alman işgali altında olan Odessa'ya ulaşmışlar ve Paşa'nın, beraberindekiler buradan askerî trenle Berlin'e doğru yola devam etmişlerdir. Enver Paşa ise onlardan ayrılarak, daha önce planladığı üzere, Kafkasya'ya geçmek istemiş, fakat bu amaç doğrultusundaki girişimlerinin dördünde başarılı olamamıştır. Hatta son teşebbüsünde bindiği yelkenli

<sup>39</sup> Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011), s. 470; Enver Paşa ülkeyi terk edip, Almanya'ya gittiğinde kendisi için, kanuni tatbikat başlatılmış ve Almanya'dan iadesi istenmiştir. Bk. BOA, Dahiliye 6. Şube (DH, EUM. 6.Şb), 47/59; BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası, (HR HMŞ. İŞO.), 125/78.

<sup>40</sup> Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olmamış Adam & Enver Paşa*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995), s. 16.

<sup>41</sup> Ertürk, *Perde Arkası*, s. 179.

<sup>42</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. III, s. 474.

kayalara çarparak batmış, atlatılan bu tehlikeye ek olarak Paşa tifüs hastalığına yakalanmış ve iki ay süreyle hasta yatmıştır. Akabinde Kafkasya'daki birliklerin etkisiz hale getirildiğini ve komuta kademesinin de tutuklandığını öğrenmiş, bu nedenle Berlin'e geçmeye karar vermiştir. 1919 yılının Nisan ayında Berlin'e ulaşan Enver Paşa Babelsberg semtine yerleşmiştir.<sup>43</sup>

Bir yıl boyunca kimliğini gizleyerek yaşadığı Berlin'de Bolşevik komitacı Karl Radek ile tanışmış ve İngiliz emperyalizmine karşı birlikte bir strateji geliştirerek uygulamaları konusunda karara varmışlardır. Ali Bey Stratejisi adı verilen bu plan üzerinde mutabakat sağlanınca, Enver Paşa Moskova'ya gitmek istemiş, ancak üçüncü denemesinde Moskova'ya ulaşabilmiştir. Enver Paşa, Moskova'da bulunduğu günlerde Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Hacı Sami'yi Moskova'ya çağırılmış, o dönemlerde Türkistan'da bulunan Hacı Sami, Moskova'ya gelmiş ve Enver Paşa'nın hedefinin Türkistan'a yönelmesinde oldukça etkili olmuştur.<sup>44</sup> Paşa yine Moskova'da Sovyetler'in mali desteği ile İslam İhtilal Cemiyeti'ni kurmuş ve cemiyetin yayın organı olarak *Liva-i İslam* adında bir gazetenin yayımlanmasını sağlamıştır.

1 Eylül 1920 tarihinde düzenlenen Bakü Doğu Milletleri Kurultayı'na Azmi Bey ve Dr. Bahaettin Şakir Bey ile birlikte katılan Enver Paşa, İslam İhtilal Cemiyetlerini temsilen Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarp delegesi olarak yaptığı konuşmasını "Yoldaşlar" hitabıyla başlatmış ve "Yaşasın ezilenlerin birliği, kahrolsun bu birliğin titrettiği zalimler" cümlesi ile bitirmiştir.<sup>45</sup> Enver Paşa, Kurultay sonrasında Ekim 1920'de Bakü'den Moskova'ya oradan Berlin'e ve Roma'ya gitmiş ve yine Berlin ve Moskova üzerinden Batum'a dönmüştür. Batum'da bulunduğu günlerde Anadolu'da verilen Millî Mücadele'yi de takip etmiş ve Eskişehir-Kütahya Savaşları'nda uğranılan yenilginin ardından, Anadolu'nun alacağı vaziyete göre rotasını çizmek istemiştir. Fakat; 1921'de Yunan ordusuna karşı Sakarya'da Mustafa Kemal Paşa'nın kazandığı zafer üzerine Anadolu'ya geçme ümidini kaybetmiştir.<sup>46</sup> Rusların da Sakarya Zaferi'nin ardından Enver Paşa'yı desteklemekten vazgeçmeleri üzerine, Paşa bu defa yaşamının sonunu hazırlayan Türkistan'a doğru yol almaya başlamıştır.<sup>47</sup>

Enver Paşa Moskova'dan ayrıldıktan sonra Ekim ayının son günlerinde Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarından Hacı Sami ile birlikte Buhara'ya gelmiştir. Enver Paşa'nın Buhara'ya geliş amacı, Doğu Buhara'daki Türkistan Millî Mücadele kuvvetlerini diğer bir ifade ile Basmacıları tek bir idare altında toplamak ve Türk Birliğini

<sup>43</sup> Gedikli, *Enver Paşa Hayatı*, s. 44; Hanioglu, "Enver Paşa", s. 263.

<sup>44</sup> Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* s. 45.

<sup>45</sup> Enver Paşa'nın Kurultay'daki konuşmasının tam metni için bk. Gedikli, *Enver Paşa Hayatı*, s. 77-83.

<sup>46</sup> Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmeyi planladığı günlerde, kendisinin Anadolu'ya girişi yasaklanmıştır. Bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Başkanlık Kararlar Daire Başkanlığı (BCA 30-18-1-1) 2 38 18.

<sup>47</sup> Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 571 34829/ 137459/8; Ali Bademci, *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat 2010); Cemal Kutay, *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, (İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1955); Salâhi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı", *Bellekten*, 211, (1990), s. 1179-1208.

tesis ederek, Bolşevik Ruslar ile mücadele etmektir.<sup>48</sup> Bu gaye doğrultusunda hızla teşkilatlandırma faaliyetlerine başlayan Enver Paşa, 1921 yılı sonundan 1922'nin Şubat ayına kadar 20.000'den fazla silahlı savaşçı toplamıştır. Fakat bu günlerde Enver Paşa'nın azmini kıran onun moralini bozan bir gelişme yaşanmış, Paşa Lakay İbrahim adında bir aşiret reisi tarafından esir alınmıştır.<sup>49</sup> Bu hadiseden sonra birçok kişinin araya girmesi ile Enver Paşa Duşanbe'de Ruslara karşı başarı kazanmış, bu muvaffakiyetinin ardından önce İbrahim Lakay, daha sonra bütün mücadele liderleri Enver Paşa'nın başkomutanlığını kabul etmişlerdir. Tek çatı altında birleşmenin ardından Paşa, Doğu Buhara'nın tümünü kurtarmayı başarmıştır.<sup>50</sup> Bunun üzerine, karşı saldırıya geçen Ruslar 28 Haziran 1922'de Paşa'nın karargâhı olan Kafirun'a saldırmışlardır. Enver Paşa silah ve teçhizat bakımından kendilerinden üstün olan Ruslar'a karşı daha fazla direnç gösterememiş, ilk önce Duşanbe'ye ardından da Belcivan'a kadar çekilmiştir.<sup>51</sup>

4 Ağustos 1922 günü Çegan tepesine mevzilenen Rus birliklerine karşı, ordu-sunun önünde taarruza geçen Enver Paşa bir mitralyöz ateşi altında hayatını yitirmiştir. Paşa'nın naaşı iki gün Çegan tepesinde kaldıktan sonra bulunmuş ve 15-20 bin kişinin iştirak ettiği cenaze merasiminin ardından naaş Abiderya köyünde bir pınarın başındaki ceviz ağacının dibine gömülmüştür.<sup>52</sup> Aradan 74 yıl geçtikten sonra da 1996'da Paşa'nın cenazesi Türkiye'ye getirilmiş ve Hürriyet-i Ebediye tepesinde toprağa verilmiştir.<sup>53</sup>

### Enver Paşa'nın Askerî Alandaki Reform Faaliyetleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 1908-1918 yılları arasındaki on yıllık süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hususunda söz sahibi olan en etkin kuruluştur. Rejim değişiklikleri, suikastlar, darbeler, ağır yenilgilerle sonuçlanan büyük savaşlar ve nihayet İmparatorluğu çöküşe götüren bu olaylar, Cemiyetin etkin olduğu dönemi kaotik ve buhranlı bir zaman dilimi hâline getirmiştir. Söz konusu çalkantılı dönemde paradoksal bir biçimde, İTC toplumun her alanda topyekûn değişimi ve dönüşümü için; eğitim, iktisat, hukuk ve sosyal alanda önemli yenilikler yapmıştır.

Bahsi geçen dinamik periyotta 1908-1913 arası cemiyet denetleme iktidarı konumundayken, 1913 Bâb-ı Âli Baskını'ndan 1918 yılındaki I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar tam iktidarda olmuştur. Cemiyetin gücünün zirvesinde olduğu bu yıllarda önce Hürriyet Kahramanı, ardından Edirne Fatihi ve Bâb-ı Âli Baskını'nın düzenleyicisi Enver Bey yukarıda söz ettiğimiz üzere hızlıca yükselmiş ve İTC'nin bir numaralı ismi durumuna gelmiştir. O da üyesi olduğu cemiyet gibi reformist

<sup>48</sup> Nabican Bakıyev, *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, çev. Çağatay Kaçar, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006), s. 79.

<sup>49</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. III. s. 645.

<sup>50</sup> Kızılordu ile Enver Paşa arasında 1922 yılının bahar aylarında kanlı çarpışmalar yaşanmıştır. Bk. BCA, 30-10-0-0 258/735 1.

<sup>51</sup> Agabekov, *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* s. 51-52.

<sup>52</sup> Gedikli, *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, s. 54.

<sup>53</sup> BCA, 30-18-1-2 851 858 6.

bir yol izleyerek, cesur ve hızlı bir biçimde orduda modernleşme faaliyetlerine başlamıştır.

### Enver Paşa'nın Ordu'yu Islah Çalışmaları ve Sanders Misyonu

Enver Paşa 4 Ocak 1914 tarihinde harbiye nazırı olduğunda, resmi adıyla Heyet-i Islahiye-i Askeriye yaygın ismiyle Sanders Misyonu olarak bilinen, Alman Askerî Islahat Heyeti yaklaşık üç haftadır Osmanlı topraklarında bulunmaktaydı. Sanders Misyonu Balkan Savaşları sonucunda büyük bir hezimete uğrayan orduyu yeniden düzenlemek ve askeri siyasetten uzaklaştırmak için ülkeye davet edilmişti. Enver Paşa da kendisinin harbiye nazırı oluşundan çok daha önce kabul gören Alman Misyonu tasarısını benimseyerek, ordu için zorunluluk hâline gelen askerî reformları Sanders Misyonu'nun katkısıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Bu noktada, Enver Paşa ile misyonun orduyu yeniden yapılandırma çalışmalarına değinmeden önce ordunun ıslahı amacıyla, Osmanlı topraklarına gelen Alman Askerî Heyetlerinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Şöyle ki; Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim Dönemi (1789-1807) itibarıyla ordunun denetlenmesi ve ıslahı amacıyla Prusyalı uzmanlara başvurulmuş, sonrasında ise 1836'da H. Von Moltke ve 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilginin nedeni olarak görülen ordunun reorganizasyonu için, 1882'de Kaehler Heyetleri Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Bu heyetler orduda beklenen ölçüde etkin düzenlemeler gerçekleştirememiş olsalar da Alman askerî uzmanlarının gruplar hâlinde ülkeye gelişleri 1880'den 1918'e kadar devam etmiştir.<sup>54</sup>

Bu süreçte ülkeye gelen son Alman Askerî Islah heyeti olan Sanders Misyonu'nun oluşumu, ülkeye intikali, görevlendirilmesi ve misyonun neden olduğu diplomatik krizin seyri ise şu şekilde cereyan etmiştir: Alman Askerî Misyonu'nun ülkeye davet edilmesi fikri Enver Paşa'dan ziyade Mahmut Şevket Paşa'nın düşüncesidir.<sup>55</sup> Söz konusu görüş, Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucunda hayatını kaybetmesinin ardından harbiye nazırı olan Ahmet İzzet Paşa tarafından

<sup>54</sup> İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), s. 93; Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne gelen Alman Askerî Heyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977).

<sup>55</sup> Bu konuda Yunanları örnek gösteren Mahmut Şevket Paşa, durumu "...Ordumuzda ıslah için şimdiye kadar teşebbüs ettiğimiz bütün tedbirler, yarım hatta çürük tedbir denmeye layıktırlar. Gerek Sultan Abdülhamid'in zamanında gerek meşrutiyetten sonra getirttiğimiz düzenleyicileri, hiçbir prensibe tabi olmaksızın gelişigüzel çağırdık ve güzel düşünülmüş, geniş bir programa dayanılarak tespit edilmiş miktar ve mahiyette ve hepsi birbirine bağlı, mühim bir ıslahat heyeti çağırılmayı düşünmedik. Bakınız, Yunanlar bizden pek çok akıllı çıktılar. Donanmalarının ıslahını İngiltere'ye ve ordularının ıslahını da Fransa'ya bıraktılar..." sözleriyle ifade edecektir. Benzer bir uygulamayı Osmanlı ordusunda da düşünmekte olan Paşa, Osmanlı ordusu için bir ıslah heyetinin getirilmesi gerekliliğini dile getirecektir Mahmut Şevket Paşa, askeri ıslah heyeti isteğini 22 Mayıs 1913'te Almanya Büyükelçisi Wangenheim'a iletirken şunları söyleyecektir. "...elimizde usta ve namuslu bir memur sınıfı yoktur. Bu noktada yabancı memleketler bize yardım etmelidir. Bu yüzden ıslahatçı gönderilmesi için muhtelif hükümetlerden ricada bulunacağım. Ordunun ıslahı hususunda ümitlerim Almanya'dadır. Bu, programın en mühim noktasıdır." "Biz, artık Alman harp usullerinden kendimizi kurtaramayız... Otuz seneyi mütecevaz bir zamandan beri ordumuz Alman harp usulleriyle terbiye edilmiş. Elhasıl bizim ordumuz, Alman talim ve askeri terbiyesinin ruhiyle istinal etmiştir. Şimdi bunu tebdil etmek (değiştirmek) gayri mümkündür...". Cemal Paşa, *Hatıralar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001), s. 81-82; Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Almanlar*, (İstanbul: Vatan Yayınları, 1986), s. 139.

da benimsenmiş ve 1913 yılı sonlarına kadar taraflar arasında yapılan görüşmeler neticesinde, Almanya heyetin İstanbul'a gönderilmesine karar vermiştir.

Bunun üzerine, 27 Ekim 1913 (14 Teşrin-i Evvel 1329) tarihinde Harbiye Nazırı Vekili Çürüksulu Mahmut Paşa ile General Liman Von Sanders arasında yetki konusunda on iki maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmada General Liman Von Sanders'in yetkileri özetle şu şekilde belirlenmiştir. Sanders, beş yıl süreyle I. Ferik rütbesiyle ve ıslahat heyeti başkanı sıfatıyla görevlendirilecek ve bu zaman zarfında İstanbul'da bulunan Birinci Kolordu'nun kumandanı olacaktır. Tüm askerî okulların ve burada görev yapan yabancı askerlerin amiri olacak, tayin, celp, azletme yetkisi, harcırah ve benzeri konularda yetkili bulunacaktır. Bunların yanında heyetin başındaki general bir Osmanlı korgeneralinin ceza verme dâhil tüm yetkilerine sahip olacak, orduya alınacak her türlü yabancı askerî danışman, Osmanlı subay ve generallerinin terfileri, Alman subayları, her türlü atış, okul ve siparişler konusunda tam yetkili olacaktır. Bunların dışında anlaşma gereği Sanders Harbiye Nazırından sonra gelecek ve Alman ordusunun Avrupa'da bir muharebeye iştirak etmesi durumunda Almanya, Liman Von Sanders ve beraberindeki kişilerin mukavelelerini feshedebilecekti.

Yine kontrat gereğince ceza, şikâyet ve evlilik gibi tüm hususlarda Alman kanunları geçerli olacaktır. Ordunun ıslahı amacıyla, gelecek heyetin zaruri masrafları için 50.000, talim ve terbiye için çağıracakları Osmanlı subaylarının seyahat ve talimleri için de 50.000 olmak üzere toplam 100.000 liralık bütçe ayrılacaktır. Bunun yanında heyet mensubu askerlerin rütbeleri doğrultusunda verilecek maaşları ise şu şekilde belirlenmişti: İslah Heyeti Başkanı Sanders'in maaşı 275 Osmanlı lirası olacaktır. Mülazım-ı evvelerin maaşı 40 lirayı geçmeyecekti. Yüzbaşılar en fazla 60 lira maaş alacaktı. Binbaşılardan maaşının üst sınırı 80 lira olarak belirlenmişti. Yine miralayların maaşının üst sınırı ise 100 lira olarak kabul edilmişti, Son olarak generallerin maaşı 125 liradan fazla olmayacaktı.<sup>56</sup> Liman Von Sanders, Askerî Heyet Başkanlığı ve mukavele gereği Birinci Kolordu kumandanlığına ilaveten Birinci Dünya Savaşı esnasında Birinci ve Beşinci Ordu kumandanlıklarının yanı sıra Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı görevlerini de yerine getirmiştir.<sup>57</sup>

Görüldüğü üzere, Liman Von Sanders oldukça geniş yetkilerle 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelmiştir. Bu durum başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa hükûmetleri nezdinde Osmanlı üzerindeki çıkarlarını tehdit eden bir Alman- Osmanlı ittifakı olarak algılanmış ve diplomatik krize dönüşmüştür.<sup>58</sup> I. Dünya Savaşı

<sup>56</sup> Kâzım Karabekir, *Tarihte ve Abdülhamit Döneminde Türk- Alman İlişkileri*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp, (İstanbul: Truva Yayınları, 2021), s. 201-205; Wallach, *Bir Askerî Yardım*, s. 115; Ayrıca, Mukavelenin tam metni için bk. BOA, İ.DUİT, 55/92; Misyon Sözleşmesi 4 Aralık 1913'te yayımlanan padişah iradesiyle kabul edilmiştir. BOA, İ.DUİT, 7/57.

<sup>57</sup> BEO, 4504/337765; BEO, 4527/339482; BEO, 212500/29; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 43; Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar*, (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1993), s. 49-50; Ayrıca, Liman Von Sanders'e ve kızlarına Osmanlı topraklarında buldukları süre zarfında arka arkaya şefkat nişanları ve madalyalar da verilmiştir. Bk. İ. DUİT, 158/38; İ.TAL, 499/16; İ. TAL, 500/10; MV. 241/11; İ.TAL, 506/26.

<sup>58</sup> Sanders ile birlikte Osmanlı topraklarına gelen Alman zabıtların göreve başlamaları ve Rusya'nın bu konudaki şikâyetleri için bk. HR.SYS, 1879/5; Ayrıca, bu konuda İngiliz ve Fransızlar'ın düşünceleri için



arifesinde yaşanan bu kriz, ülkeler arası yoğun diplomasi trafiği neticesinde Sanders'in yetkilerinin azaltılarak, görevine devam etmesi suretiyle çözülmüştür. Yaşanan krizin ardından, Askerî Islah Heyeti bünyesindeki personele değinecek olursak, Liman Paşa dâhil olmak üzere, payitahta gelen heyet ilk olarak kırk iki kişiden oluşmaktaydı. Savaş başlayana kadar geçen sürede bu sayı yetmişe yükselecektir. Daha sonra bu sayı artacak ve subay, sağlık subayı, memur gibi görevleri üstlenenlerle birlikte sekiz yüz kişiye ulaşacaktır.<sup>59</sup>

Yukarıda kısaca üzerinde durduğumuz geniş yetkilerle ve sayısı gittikçe artan personeliyle İstanbul'a gelen Sanders'in Osmanlı ordusu hakkındaki ilk izlenimleri oldukça olumsuzdur. Öyle ki; Liman Sanders hatıratında Osmanlı ordusunda disiplin ve intizamın olmadığını, erlerin arasında sefaletin, askerî binalarda ise pisliğin hüküm sürdüğünü iddia eder.

Liman Paşa, bu olumsuz izlenimlerine rağmen; I. Dünya Savaşı öncesindeki kısa zaman diliminde heyetiyle birlikte çalışarak özellikle İstanbul ve çevresindeki birliklerde disiplin, teşkilat, teçhizat, talim ve terbiye hususlarında önemli ilerlemelerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Yine; Ayazağa'daki Süvari Astsubay Okulu'nda Alman yönetici ve öğretmenler görev almış, idadi mektepleri için bir müfettiş, Mekteb-i Harbiye için bir müdür ve iki öğretmen, Piyade Endâht Mektebi için müdür (kumandan), Sahra Topçu Endâht Mektebi için müdür (kumandan), Ağır Topçu Endâht Mektebi için, müdür (kumandan), Süvari ve Binicilik Mektebi için, müdür (kumandan), Jimnastik Mektebi için bir müdür, Sanâyi-i Askeriye Zâbitân Mektebi için bir subay, Levazım Mektebi için bir öğretmen, Tayyârecilik ve Balonculuk Mektebi için bir müdür (kumandan) vazifelendirilmiştir. Süvari Subay Okulu ve bir nakliye okulu kurulmuştur.<sup>60</sup>

Misyonun bu faaliyetlerinin yanı sıra; ordunun yeniden yapılanması, askere alma sistemi ve zorunlu askerlik gibi hususlarda da tavsiyeler vererek, ordunun reorganizasyon sürecine katkı sunması beklenmiştir. Nitekim Enver Paşa I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ordusunu on üç kolordu ve iki müstakil tümen-fırka temelinde yeniden yapılandırmış,<sup>61</sup> I. Dünya Savaşı sırasında birtakım değişiklikler

bk. Necmettin Alkan, Eyyub Şimşek, *Savaşınların Gözüyle Türk- Alman İttifakı*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), s. 89-136.

<sup>59</sup> Savaşın sonuna kadar misyonda yer alan bazı görevlilerin isimleri şöyledir: Miralay Bronsart Von Schellendorf, Miralay Weber, Binbaşı Von Tawunay, Binbaşı Von Teldmann, Yüzbaşı Von König, Mülazım Müh-Imann, Levazım Müşaviri Buhardi, Tabib Binbaşı Prof. Dö Kuzmann, Yarıbay Felix Guse, Binbaşı Leo Karl, İstihkam Binbaşı Konrad Kirlah, Mirliya Von Kress, Müşir Usedom Paşa, Yarıbay Raye, Ponterih, Mirliya Balk Paşa, Küçük Zabitan Wilhelm Şinayder, Memur Zummer, Yarıbay Verle, Yüzbaşı Helbey, Binbaşı Wilmer, Çavuş Wagner, Zabıt Vekili Neil, Yüzbaşı Jarle, Tabib Yüzbaşı Zellenberg ... bk. "Alman Heyet-i Askeriyesi", *Sabah*, 15 Kânun-ı Evvel 1913, s. 2.; *Tasvir-i Efkar*, 16 Kânun-ı Evvel 1913, s. 2.; Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. I, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1991), s. 273-275; BOA, İ.DUİT, 156/52; BOA, İ.HB. 165/44; BOA, İ.HB. 172/68; BOA, İ.HB. 175/33; BOA, İ.HB. 176/41; BOA, İ.HB. 178/23; İ.TAL. 500/30; İ.TAL. 501/169; BEO, 4336/324330; BEO, 4336/325168; BEO, 4348/326031; BEO, 4354/326517.

<sup>60</sup> BOA İ.DUİT, 55/92; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, haz. Resul Bozyel, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2006), s. 32.

<sup>61</sup> *Ordu Sâlnâmesi 1330 (1914 Ordu Yılığ)*, yay haz. Burak Enver vd. (İstanbul: Koç Vakfı yayınları, 2022), s. 106-163.

yapılmakla birlikte, bu yeni düzenlenmiş ordu harp boyunca Osmanlı ordusunun omurgasını teşkil etmiştir. Ordunun bu yeni teşkilat yapısının fonksiyonel bir biçimde işleyişini sağlamak için, olabildiğince fazla miktarda insan gücünü savaşa hazır şekilde harbe dâhil etmek gerekiyordu. Bu doğrultuda, 1909 tarihli Asker Alma Kanunu'nun ihtiyaca cevap veremeyeceğini düşünen Harbiye Nazırı Enver Paşa, 12 Mayıs 1914'te "Mükellefiyet-i Askerîye Kanun-ı Muvakkatı" adıyla yeni bir zorunlu askerlik hizmeti kanunu çıkarmıştır.<sup>62</sup> Kanunla hanedan üyesi erkekler hariç, Osmanlı vatandaşı olan Müslim-gayrimüslim bütün erkekler askerlikle yükümlü hale getirilmiştir.

Bu kanunun yayımlanmasından yaklaşık üç ay sonra Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmiş böylelikle, misyonun görevlendirme öncelikleri ve sistemi değişmiştir. Başlangıçtaki amaç, yeni nesil Osmanlı subay, astsubay ve erlerinin eğitimi olduğundan okullar, eğitim merkezleri ve örnek (numune) birliklerin komutan ve müdür kadroları personel planlamasında esas alınmıştı. Fakat seferberlik ilanını takiben, başta Enver Paşa olmak üzere, Osmanlı komuta heyeti Alman subayları özellikle büyük birlik karargâhlarında istihdam etmek istedi. Bu bağlamda; Enver Paşa muhtelif Alman yetkililerle yaptığı görüşmeler sonrasında ordu ve kolordu seviyesindeki büyük birlik karargâhlarında Osmanlı subaylarıyla dengeli olacak şekilde komutan veya kurmay başkanının Alman olması esasını benimsedi. Bir başka ifadeyle, komutan Osmanlı olacak olursa kurmay başkanı Alman olacak veya komutan Alman olursa kurmay başkanlığına Osmanlı subayı atanacaktı.<sup>63</sup> Bu sistemin uygulanmasıyla, heyet dâhilindeki Alman askerî personel sayısı artarken, Osmanlı Genelkurmayındaki Alman etkinliğinin de arttığını ifade etmek mümkündür. Zira; savaş öncesinde seferberlik planı Von Kress Paşa tarafından hazırlanırken, I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Genelkurmayı'nı da Bronsart Paşa organize etmiştir.

Yine bu süreç dâhilinde, Osmanlı Genelkurmayı'nın bünyesindeki önemli şubelerin tamamına Alman subayları yerleştirilmiş, genç ve yetenekli, çoğu Almanya'da eğitim görmüş Osmanlı kurmay subayları ise binbaşı rütbesiyle şubelere muavin olarak atanmıştır. Bu son atamaların ardından 1914 yılı başlangıcında Osmanlı Genelkurmayı'nın önemli şubeleri ve personeli şu şekilde teşkil edilmişti: Genelkurmay Başkanı Enver Paşa, İkinci Başkan Friedrich Bronsart von Schellendorf, Üçüncü Başkan Kaymakam Hafız Hakkı, 1. Şube (Eğitim ve Öğretim) Müdürü Binbaşı Franz Carl Endres, Muavin Binbaşı Ali İhsan (Sabis), 2. Şube (İstihbarat) Kaymakam Perrinet von Thauvenay, Muavin Binbaşı Kâzım (Karabekir), 3. Şube (Harekât ve Seferberlik) Müdürü Kaymakam Otto von Feldmann, Muavin Binbaşı İsmet (İnönü), 4. Şube (Ulaştırma) Müdürü Kaymakam Böttrich (Theodor Kübel bu görevde kısa bir süre çalışmıştır), Muavin Binbaşı Refik, Merkez Şube Müdürü Yüzbaşı Kâzım (Orbay) idi.<sup>64</sup>

<sup>62</sup> *Takvim-i Vekayi*, 13 Mayıs 1914:18.

<sup>63</sup> Mesut Uyar, "Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 30 (Güz 2019), s. 50.

<sup>64</sup> Karabekir, *Türk Alman İlişkileri*, s. 390-392; Sabis, *Harf Hatıralarım*, s. 21-22.

Başlangıçta; yukarıda özetlenen sistem çerçevesinde Osmanlı ve Alman askerleri uyumlu bir şekilde çalışmalarını sürdürmüşlerdi. Fakat bir süre sonra bu ahenkli ortam yavaş yavaş zafiyet göstermeye başladı. Kâzım Karabekir o günlerde Osmanlı Genelkurmayı'ndaki atmosferi şöyle aktarmaktadır:

*Erkân-ı Harbiyeyi gittikçe kendi malları gibi benimsediler: Bir gün baktık, şubelerin kaplarına, üst tarafı Almanca, alt tarafı Türkçe levhalar asıyorlar, ben astırmadım. "Biz yolumuzu biliyoruz, eğer levha lazımsa yazılar yan yana olsun!" dedim. Bir daha levha gelmedi. Bir gün de bizim müdür bey, kırk paraya biçimsiz bir duvar takvimi almış, üst tarafında Latince ve Rumca yazı ve rakamlar! Türkçe kısmı ufak ve altta. Bunu duvara astı. Ertesi gün ben daha iyisini ve üstte Türkçe ve büyük yazılar, altta aksi olan bir takvimi aldım. Müdür gelmeden evvel duvardakiyle değiştirdim. Ve müdürün takvimini de masasının üstüne koydum. Toveney gelince bir ona, bir de ona baktı ve sebebini sordu. Dedim: Astığınız saatten akşama kadar sinirlendim. Akşama kadar epey çalışmadım, anladım ki, bu takvim karşımda durdukça çalışamayacağım. Onun için başka bir münasibini aldım, yani millî yazımız üst tarafındakini...*

*Müdür Bey derhal özür diledi samimiyetle elimi sıkı ve bilerek yapmadığını söyledi. Bir daha hiçbir münasebetsizliğini görmedim. Ciddi ve samimi geçindik. Diğer Alman müdürlerin hay-kırışları bazen koridorlara kadar yayılırdı. Fakat bizden ses çıkmadı...<sup>65</sup>*

Birinci Dünya Savaşı'nın eşliğinde Osmanlı Genelkurmayı'nda istihbarat şubesi müdür yardımcılığı gibi kritik bir görevi yürüten ve ordudaki reorganizasyon faaliyetlerine bizzat tanıklık eden Kâzım (Karabekir) Paşa'nın ifadelerinden kendisinin millî hassasiyetleri gereğince sergilediği tutumun, şube müdürü tarafından olgunlukla karşılandığı ve aralarında husumete varan fikir çatışmalarının yaşanmadığı, bununla birlikte; söz konusu olumlu havanın birlikte çalışan diğer Osmanlı ve Alman askerlerine sirayet etmediği, Harbiye Nezareti'ndeki Osmanlı askerleri arasında hoşnutsuzluğun baş gösterdiği anlaşılmaktadır.

Askerler arasındaki hoşnutsuzluğu ciddi boyutlara taşıyan nedenlerin ilki; üst rütbeli Alman askerlerinin Osmanlı askerî meselelerine doğrudan müdahil olarak, Osmanlı Genelkurmayı'nın bağımsız karar verme erkini zedelemek istemeleri ve bu amaçlarından hareketle, Berlin ile İstanbul arasında doğrudan haberleşme ve rapor verme sistemi tesis etmeleridir. Bütün bu gayriresmî haberleşme ağından ve Berlin'den gelen talimatlardan habersiz bırakılan Osmanlı kurmay subayları, yeni düzenlemeler ile artan Alman kontrolüne karşı muhalefeti sertleştirmişlerdir. Ardından da yukarıda değinildiği üzere, seferberlik planlarını hazırlama vazifesinin Topçu Atış Tatbikat Merkezi Komutanı Kaymakam Von Kress'e verilmesi ve onun da büyük bir gizlilik içinde sadece Schellendorf'a bilgi vererek planı hazırlaması taraflar arasındaki ilişkileri bozmuştur. Bu gerginliğin akabinde, Osmanlı subayları rahatsızlıklarını açıkça dile getirerek, Genelkurmay içindeki Almanlar lehine yapılan atamaları, Alman subay sayısının artmasını ve Berlin ile yapılan gizli haberleşmeyi eleştirip, sorgulamaya başlamışlardır. Bazı Alman subaylarının kibirli tutumu, farklı muamele görmeleri ki, Osmanlı askerlerinin maaşları düzenli öde-

<sup>65</sup> Karabekir, *Türk- Alman İlişkileri*, s. 350-351.

nemezken, Almanlar hem kolayca terfi ediyor hem de yüksek ücretler alıyorlardı ve bütün kritik noktaların bunların kontrolünde olması Osmanlı askerleri arasındaki memnuniyetsizliği arttırmıştır.

Bütün bu hoşnutsuzluğa ve muhalefete rağmen; söz konusu heyet Birinci Dünya Savaşı öncesinde ordunun harp gücünü arttırmış ve böylece dört yıl boyunca Osmanlı ordusu İtilaf Devletleri'nin askerlerine mukavemet etmiştir. Nitekim Çanakkale Cephesi ve Kutü'l-Amare'deki zaferlerde Balkan savaşlarında ağır mağlubiyet alan ordunun kendini toparlamış olmasının payı bulunmaktadır.

Bu noktada; heyetin kısa sürede başarılı faaliyetler icra etmesinde; Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın dinamik, teşkilatçı ve disiplinli yapısıyla aldığı birtakım önlemlerin de etkisinin olduğunu ifade etmek doğru olacaktır. Enver Paşa'nın heyetin çalışmalarının koordineli bir biçimde sürdürülebilmesi ve sürecin işleyişinin aksamaması için aldığı tedbirlere örnek olarak; Osmanlı askerlerinin Alman Islah Heyeti ile yapılan mukaveleye uygun şekilde hareket etmeleri, sözleşmeye riayet etmeyenlerin derhal isimlerinin kendisine bildirilerek, ordu ile ilişkilerinin kesileceği yönündeki tamimi ile Liman Paşa'ya gizli ve şahsi ibaresiyle gönderdiği talimatta; kendisinin verdiği emirler doğrultusunda hareket edilmesinin zorunluluk olduğu ve Alman personelin kendi aralarındaki haberleşmeyi şifreli, gizli yapamayacakları minvalindeki tebligatı verilebilir.<sup>66</sup>

Enver Paşa seferberlik öncesinde yürüttüğü orduyu yeniden yapılandırma çalışmalarını seferberlik ilanının ardından, Harbiye Nazırlığı uhdesinde kalmak suretiyle başkomutan vekili sıfatıyla devam ettirmiştir. Bu bağlamda; daha önce oluşturulan müfettişlikleri lağvederek, ordu sayısını ilk etapta dörde daha sonra ise dokuza çıkarmıştır. Enver Paşa'nın oluşturduğu Karargâh-1 Umumi şu şekildedir: Enver Paşa; Harbiye Nazırı ve Başkomutan vekili, Bronsart Paşa; Karargâh-1 Umumi veya Başkumandanlık vekâleti Erkân-1 Harbiye reisi, Hafız Hakkı Bey; Karargâh-1 Umumi ikinci reisi, Bahaettin Bey; Karargâh-1 Umumi ikinci reisi, Ali İhsan Bey; 1.Harekât-1 Harbiye Şubesi müdürü, Kâzım (Karabekir) Bey; 2. İstihbarat Şubesi müdürü, Refik Bey; 3.Sevkiyat ve Nakliyat Şubesi Müdürü.

Bunlara ek olarak Menzil Müfettiş-i Umumiliği teşekkül edilmiştir. Yeni düzenlemeyle birlikte ordu kumandanlıkları şu şekilde belirlenmiştir. I. Ordu kumandanlığına Liman Von Sanders, II. Ordu kumandanlığına Cemal Paşa (Bahriye Nazırlığı uhdesinde olmak kaydıyla), III. Ordu kumandanlığına Hasan İzzet Paşa, Suriye ve havalisi kumandanlığına II. Ordu müfettişi Ferik Halepli Zeki Paşa, Irak ve havalisi kumandanlığına IV. Ordu müfettişi Mirliva Cavit Paşa tayin edilmişlerdi.<sup>67</sup> Ayrıca; Karadeniz, Çanakkale, Edirne ve Çatalca müstahkem mevki kumandanlıkları ile İzmir ve havalisi kumandanlıkları kurulmuştur. Bunlara ek olarak; I. Ordunun karargâhı İstanbul, II. Ordunun karargâhı Şam, III. Ordunun karargâhı Erzincan ve IV. Ordunun karargâhı Bağdat olarak belirlenmiştir.<sup>68</sup>

<sup>66</sup> Türk Tarih Kurumu Arşivi Enver Paşa Koleksiyonu Kâzım Orbay Evrakı (TTK, BE- KO), 4/70; 6/81.

<sup>67</sup> Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 156-157.

<sup>68</sup> Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 122-123.

Yine, savaş boyunca Osmanlı Devleti'nin gereksinim duyduğu silah ve mühimmatın başta Almanya olmak üzere müttefiklerinden yeterli ölçüde karşılanamaması nedeniyle, ordunun silah ve mühimmat ihtiyacının karşılanması hususunda yaşanan sıkıntıları çözmek amacıyla 1916 yılında Esliha Müfettiş-i Umumiyesi adı altında bir yapılanma oluşturulmuştur. Bu kurumun temel vazifesi ordunun silah ve mühimmat işlerini sistemleştirmek ve eksiklikleri gidermektir.<sup>69</sup>

Bunların dışında yapılan bir diğer çalışma da Teftiş Dairesinin kuruluşudur. Harbiye Nezareti, içinde bulunduğu Birinci Dünya Savaşı ortamında, silahlı kuvvetlerin elinde bulunan devlet mallarının korunması gereksinimini daha çok hissetmiştir. Bu amaçla; 15 Temmuz 1917 tarihinde Harbiye Nezaretine bağlı olarak her ordu için Heyet-i Teftiş-iye-i Hesabiye adı altında teftiş heyeti kurulmuş ve çalışmalara başlamıştır.<sup>70</sup> Bir taraftan orduyu yeniden yapılandırırken diğer taraftan tasarruf tedbirlerine başvuran Enver Paşa, Teşkilat-ı Umumiye-i Askeriye Nizamnamesi ile Harbiye Nezareti'nin bütçesinin devlet bütçesi içindeki payını % 24,8'den %17,6'ya indirmiştir.<sup>71</sup>

Görüldüğü üzere, savaş şartlarında ordunun teşkilat yapısı revize edilmiş, bu dönüşümde misyonun payı kısıtlı olurken, Enver Paşa bu düzenlemelerin baş aktörü olmuştur. Millî Mücadele'nin çekirdek ordusu ve subay kadrosu da bu yapılanmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Enver Paşa ordunun örgütsel yapısını ıslah etmenin yanı sıra doğrudan doğruya kendi denetiminde olan büyük bir dönüşümü de gerçekleştirmiş ve Balkan savaşlarında alınan ağır mağlubiyette sorumluluğu olduğunu düşündüğü yaşlı subayları tasfiye ederek, orduya nüfuz eden siyaseti askeriyenin dışına çıkarma yolunda önemli bir adım atmıştır.

### Enver Paşa'nın Ordudaki Tasfiye Faaliyetleri

Enver Paşa, 1914 yılının ocak ayında Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi oluşunun akabinde, Balkan savaşlarında bozguna uğrayan Osmanlı ordusunu yeniden düzenlemeye çalıştı. Balkan savaşlarında alınan yenilgide payı olduğunu düşündüğü, II. Abdülhamit Dönemi'nin alaylı<sup>72</sup> olarak tabir edilen yaşlı subaylarını emekliye sevk ederek, yerlerine genç subayları getirdi.

Zira Enver Paşa, yaptığı ilk basın toplantısında askerî bütçeyi kısıtlayacağından ve orduda yapılacak tasfiye hareketinden söz etmişti. Enver Paşa'nın söz konusu ifadeleri şöyledir: “Bir subayın görevi süslü bir üniformayla boy göstermekten ibaret değildir. Asker olmak; talim ve terbiye, bilim ve sanat ve hepsinden önemlisi

<sup>69</sup> Yılmaz, *Türk- Alman İttifakı*, s. 160.

<sup>70</sup> Ali Kaşıyüğun, *Enver Paşa'nın Orduyu Islah Çalışmaları 1914-1918*, (Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2009, s. 52.

<sup>71</sup> Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), s. 93.

<sup>72</sup> “Alaylı: Yeniçeri Ocağı lağvedildikten sonra askerî okullardan yetişen zabitler ordunun ihtiyacını karşılayamadığı için, yetenekli askerler arasından seçilen, ordudaki onbaşılık ve çavuşluk gibi hizmetleri icra etmelerinin akabinde mülazım (teğmen) rütbesiyle subay sınıfına geçen ve çoğu okuma-yazma dahi bilmeyen padişaha sadakatleriyle tanınan bir tür Osmanlı zabitidir.” Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), s. 29.

cesaret ve çok çalışmak demektir. Bu meziyetler ancak gençlerde bulunur ve yine ancak gençler öğrenmek ve çok çalışmak yeteneğine sahiptir.”<sup>73</sup> Enver Paşa'nın bu fikirlerinin tam aksine, Osmanlı ordusundaki mesleki yetersizlik özellikle, talim terbiye ile tatbikat konusundaki noksanlık ve ateşli silahların kullanımına vâkıf olamamak noktalarında kendini göstermekteydi. Orduyu oldukça yıpratın bir zafiyette, siyasetin hemen hemen her kademedeki askeri birliğe sirayet etmiş olmasıydı.<sup>74</sup>

Bu sorunları çözmek amacıyla, Enver Paşa'nın yapmayı düşündüğü tasfiye ve gençleştirme faaliyeti için esasında II. Meşrutiyet'in ilanının ardından 7 Ağustos 1909 tarihinde bir adım atılarak, “Tasfiye-i Rütbe Kanunu” (Rütbelerin Yeniden Düzenlenmesi ve İndirilmesi Kanunu) çıkarılmıştı.<sup>75</sup> Bu kanunla ordu mensuplarının bir bölümü tamamen tasfiyeye tabi tutuldu. Bir kısmı da emekli maaşı almaya dahi hak kazanmadan orduyla ilişkileri kesildi. Aynı şekilde liyakatsiz olarak yükselen pek çok generalin de rütbeleri birkaç derece indirildi. Çoğunluğu II. Abdülhamit taraftarı olarak bilinen alaylı subayların ordudan ihraçları gerçekleştirildi. Bu durum beraberinde tüm alaylıların İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun destekçileri olan mektepli subaylara düşman olmalarına sebebiyet verdi.<sup>76</sup> Ayrıca; bu çekişmeye Balkan savaşlarının eşliğinde İttihatçı-İtilafçı ayrılığı da eklenince ordu ile siyaset tamamen içi içe geçmiş oldu.

Takip eden süreçte; Ahmet İzzet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Hadi Paşa başkanlığında bir komisyon teşkil ederek, Balkan Harbi'nde ehliyetsizlikleri ve değinildiği üzere siyasi kampaşmalar nedeniyle, görevlerini yerine getiremeyen, subayları emekliye ayırmak amacıyla bir inceleme yaptı. Paşa ve miralaylardan üç yüz kişinin adı tespit edildi. Ancak İzzet Paşa bu listeyi imzalamadan istifa etmiş ve bu görev kendisi de ordudaki gençleştirmenin en bariz örneklerinden olan Enver Paşa'ya kalmıştır. Enver Paşa, yeni eklemelerle bu sayıyı bin beş yüz civarına<sup>77</sup> çıkaracaktır. Enver Paşa'nın tasfiye faaliyeti hakkında İsmet İnönü şunları ifade eder:

*Enver Paşa Balkan Savaşı'nı yapan orduyu tümüyle değiştirmiş ve yeni bir ordu kurmuştur. Bu savaşta bulunan komutanların hemen hepsi emekliye ayrılmış ve yeni orduda miralaylardan*

<sup>73</sup> Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1986), s. 241-242; Ayrıca, Enver Paşa'nın orduyu islah edeceğine dair beyannamesi için bk. EK:1

<sup>74</sup> Carl Mühlman, *Çanakkale Savaşı*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006) s. 25-26; Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 348-349; Ayrıca, Osmanlı Ordusu'nun siyasallaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1914-1918)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2001) s. 1-17; Zekeriya Türkmen, “Balkan Harbine Uzanan Süreçte Ordu-Siyaset İlişkileri”, *2014-2015 Yılında Harp Akademilerinde İcra Edilen Paneller*, (İstanbul: 2015), s. 189-226; Zekeriya Türkmen, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Erdem*, XII 35, 2000, s. 567-591.

<sup>75</sup> Bu kanunun tam metni için bk. *Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunu Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu*, (İstanbul: Takvim-i Vekayi Matbaası, 1909).

<sup>76</sup> Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu- Siyaset Çatışması*, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2008), s. 123-124.

<sup>77</sup> Ordudan tasfiye edilenlerin sayısıyla ilgili farklı kaynaklarda değişik rakamlar verilmektedir. Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s. 31 (1.100 kişi); Akbay, *Türk Harbi*, s. 121 (1.100 kişi); Gedikli, *Enver Paşa Hayatı*, s. 35 (1.100 kişi); Mühlman, *Çanakkale Savaşı*, s. 16 (1.200 kişi); Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), s. 149 (1.300 kişi).

*kolordu komutanı, kaymakamlardan tümen komutanı ve yeni generallerden ordu komutanı tayin etmiştir.<sup>78</sup>*

Enver Paşa'ya muhalif olmasıyla bilinen Miralay Şerif Bey ise yapılan tasfiyeyi şu sözlerle ifade etmektedir.

*Atandıkları komutanlıklara kısa bir süre içinde hareket etmeyerek eski alışkanlıklarına bağlı kalıp ayak sallayan her komutan ve subay derhal emeklilik emrini aldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu ve herkese bir çeviklik, bir sür'at bir askerlik geldi.<sup>79</sup>*

Enver Paşa'yı bu radikal tasfiyelere iten nedenlerden ilki değinildiği gibi, Balkan savaşlarında alınan ağır yenilgiydi. Buna ek olarak; Paşa'nın Üsküp'te 16. Süvari Alayı Bölüğü'nde görev yaparken edindiği izlenimler de kendisini orduda bir temizleme faaliyeti yürütmeye sevk etmişti. O'na göre; astlar üstlerine itaat etmemekte üstüne karşı gelen bir subaya hiçbir şey yapılamamaktadır. Yaşlı, iktidarsız üstlerde de astlarına iş gördürecek, itaat ettirecek yetenek yoktur.<sup>80</sup>

Yine; Enver Paşa yaklaşan savaşın genç neslin harbi olacağına inanmaktaydı. Kendisi tarafından yapılan reformların da ordunun modernleşmesinin bir zorunluluk olduğunu idrak etmiş genç askerler tarafından benimseneceğini düşünmekteydi. Uygulanan tasfiye faaliyetiyle, genç ve kabiliyetli kurmay subaylar rütbelerinin ötesinde kritik mevkilere atandı. Bu doğrultuda; ordudaki tasfiyeleri takiben teşekkül edilen yeni ordulara örnek olarak; Çanakkale muharebelerinde savunmanın belkemiğini oluşturan Üçüncü Kolordu'nun teşkilatlanması verilebilir. Tasfiyeler neticesinde zuhur eden gençleşmeye misal olarak ise Yanya savunmasının komutanı Esat (Bülkat) Paşa'nın 53 yaşında bir kolordu kumandanı oluşu ve 19. Tümen Komutanı Kaymakam Mustafa Kemal (Atatürk) Bey'in 34 yaşında oluşu verilebilir.<sup>81</sup>

Enver Paşa söz konusu tasfiye işlemini yürütürken, olabildiğince adil olmaya gayret göstererek haksızlık yapmaktan kaçınmıştır. Buna rağmen; emekliye sevk edilen askerler içinden alınan karara itiraz ederek, yeniden istihdam edilme talebinde bulunanlar da olmuştur. Bu noktada, bireysel taleplere bir örnek olarak; Emin Efendi'nin Maliye Bakanlığına hitaben kaleme aldığı dilekçesinde dile getirdiği istihdam isteği verilebilir. Söz konusu dilekçede Emin Efendi; Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı esnasında kanunsuz bir biçimde ve şahsi fikir ayrılıkları nedeniyle, birçok askeri emekliye sevk ederken, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın önerisiyle kendisinin de emekliye sevk edildiğini ifade etmiştir. Yine, kendisi hakkında verilen karara pek çok defa itiraz ettiğini, fakat olumlu bir netice alamadığını da eklemiştir. Ardından, mağdur oluşunu; İttihat ve Terakki yanlısı olmayışına bağlamış ve artık adil bir döneme girdiklerine inandığından, söz konusu dilekçeyi yazmaya cesaret ettiğini belirterek görevine geri dönme isteğini beyan etmiştir.<sup>82</sup>

<sup>78</sup> İsmet İnönü, *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, (Ankara: Bilgi Yayınları, 1985), s. 84.

<sup>79</sup> Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 48.

<sup>80</sup> Cengiz, *Anıları*, s. XVIII.

<sup>81</sup> Mesut Uyar, Edward J. Ericson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017) s. 478.

<sup>82</sup> BOA, ML. EEM, 1255/19.

Hiç şüphesiz, bireysel ölçekteki mağduriyetler ve buna mukabil orduda yeniden istihdam edilme talepleri oldukça fazladır ve tümünü tespit edebilmek de mümkün değildir. Fakat; öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından ve sonrasında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı Dönemi'nde bizzat Paşa tarafından ordudan azledilenlerin Mondros'tan sonra özellikle Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde yeniden önemli görevlere getirildiği ve Millî Mücadele karşıtı oluşumların içinde yer aldığı bilinmektedir. Bu oluşumlardan biri Nigehban Cemiyet-i Askeriyesidir. Cemiyet, Ocak 1919'da kurulmuştur. Programı, 7 Ocak 1919'da, *Alemdar* gazetesinde yayımlanan cemiyetin, kurucuları; Kiraz Hamdi Paşa, Erkân-ı Harp Miralay Refik Bey, Topçu Binbaşı İsmail Hakkı Efendi, Erkân-ı Harp Binbaşı Nevres Bey, Tayyar Paşa, Kaymakam Fettah Bey, Yüzbaşı Celal Bey, Mustafa Natık Paşa, Tüfekçi Yakup Usta, Recep Paşa, Emekli Mirliva Suphi Paşa, Filibeli Tahsin Bey ve Köse Muhittin Bey'dir.<sup>83</sup>

Cemiyetin temel amacı, İttihat ve Terakki Dönemi'nde ordudan uzaklaştırılmış olan alaylı subayların görevlerine geri dönmelerini sağlamak ve söz konusu tasfiyelerin sorumlularını cezalandırmaktır. Kendilerini İttihatçı düşmanı olarak gören Nigehbancılar, bu yönleri nedeniyle, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerini de İttihatçı bir oluşum olarak değerlendirip, Millî Mücadele'ye karşı tutum sergilemişler, Temsil Heyeti ve Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararlara muhalefet ederek, Anadolu'da çıkarılan iç isyanları da desteklemişlerdir. Bu bağlamda, özellikle, Anzavur ayaklanması esnasında Adapazarı, Biga ve Gönen çevresinde ayrılıkçı faaliyetlere iştirak ederek, ayaklanmanın bastırılmasını geciktirmişler ve yine Samsun, Trabzon havalisine giden otuz kadar Nigehbanlı subay, ülke topraklarının yabancılarca işgaline zemin hazırlamak maksadıyla, Kuva-yı Millîye güçlerinin Hristiyan unsurlara karşı saldırılarda bulunacağı yönünde propaganda yapmışlardır. Tüm bu olumsuz faaliyetlerine ek olarak, Hürriyet ve İtilafçılarla ve İngiliz Muhipler Cemiyeti üyeleriyle iş birliği içinde hareket ederek, Kuva-yı İnzibatiye'nin kurulmasında da önemli rol oynamışlardır. Nigehban Cemiyet-i Askeriyesinin İstanbul'daki faaliyetleri, Damat Ferit'in sadrazam olmasından sonra daha da gelişmiş ve cemiyete Harbiye Nezareti Merkez Kumandanlığında bir bina bile tahsis edilmiştir. Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi, 20 Ekim 1919'da feshedilmişse de İstanbul hükûmetinin güçsüzlüğü nedeniyle "Kızıl Hançer Cemiyeti" adı altında gizli ve yeni bir örgüt olarak faaliyetlerine devam etmiştir.<sup>84</sup> Bu Cemiyetin üyeleri Sivas civarında bir araya gelerek, Ahmediye teşkilatı adı altında yeni bir zararlı örgüt kurmuşlardır.<sup>85</sup>

Kuva-yı İnzibatiyenin Haziran 1920'de, TBMM'ye bağlı birlikler tarafından kesin olarak yenilgiye uğratılmasının ardından, siyasal varlığı sona eren cemiyetin üyeleri, sonraki günlerde de yıkıcı faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu arada, 1922 yılında, Hükûmeti devirmek amacıyla "Necat ve İtilâ Cemiyeti"ni kurmuşlar ve bu nedenle de yargılanarak hapis cezasına çarptırılmışlardır. Ankara İstiklal

<sup>83</sup> Şaduman Halıcı, "Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi, Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer Hamdi Zeza", *Belgi*, 20 (Yaz 2020), 2346; Tunaya, *Siyasi Partiler*, C.II, s. 340.

<sup>84</sup> Sina Akşin, *İç savaş ve Sevr'de Ölüm*, (İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2010), s. 275.

<sup>85</sup> BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 660/13.



Mahkemesi tarafından da Hürriyet ve İtilafçılarla birlikte yargılanmışlar, yine ağır cezalar almışlardır. Hatta başta Kiraz Hamdi Paşa olmak üzere cemiyetin bazı üyeleri 150'likler listesine dâhil edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu cemiyet için şu ifadeleri kullanmıştır:

*Bir de Efendiler, bilirsiniz ki, İstanbul'da Askerî Nıgehban Cemiyeti diye bir bozguncu grubu türemiştir. O zamanki bilgilere göre, bu grubun başında bulunanlar, Kiraz Hamdi Paşa, hürsüzlükten dolayı ordudan kovulmuş, Kurmay Albay Refik Bey, eski Halaskâr Grubu'ndan Binbaşı Kemal Bey, eski Bandırma Sevkiyat Başkanı Topçu Binbaşlarından Hakki Efendi ve daha bu dernekle ilişkisini kesip kesmediği bilinmeyen ve ordudan atılmış bulunan Kurmay Binbaşı Nevres Bey gibi çeşitli yolsuzlukları yüzünden ordudan atılmış yahut da emekli edilmiş bulunan kimselerle, ahlâksızlıkları ile tanınmış az sayıdaki kimselerden ibaretti. İşte bu dernek, İdam gazetesinin 23 Eylül 1919 tarih ve 8123 sayılı nüshasında bir bildiri yayınlamıştı. Dernek, bu bildiriyle, kendilerine vatan ve milletin bekçisi süsünü vermek istiyordu. Cevat Paşa'nın Harbiye Nâzırlığı zamanında, bu dernek hakkında kovuşturmaya başlanmıştı. Değişikliklerden dolayı arkası kesildi. Böyle bir derneğin varlığı ve faaliyeti ordu mensuplarının sınırlarını geriyordu. Heyet-i Temsiliye'ye müracaatlar başlamıştı. 12 Ekim 1919 tarihinde, Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'dan, kendi başarısı bakımından, bu fesat yuvasının kökünden sökülüp atılmasını ve mensuplarının şiddetle cezalandırılmalarını ve bu iki yoldaki işlemlerin orduya bildirilmesini rica ettim. Cemal Paşa'dan 14 Ekim'de aldığım "bu kesin olarak kararlaştırılmıştır" şeklindeki kısa ve kesin dilli telgrafları 15 Ekim'de bütün orduya özel olarak duyurdum. Fakat Cemal Paşa'nın bu kesin kararının hiçbir zaman uygulandığını hatırlayamıyorum.<sup>86</sup>*

Görüldüğü üzere, Enver Paşa'nın yürüttüğü tasfiye faaliyeti bir yandan ordunun gençleşmesini sağlarken, bir taraftan da Millî Mücadele'ye muhalif olup, düşmanla iş birliği yapan bir grubun teşkiline zemin hazırlayan nedenlerden biri olmuştur.

Paşa bahsi geçen tasfiye faaliyetinin ardından, askeri siyasetten uzaklaştırma girişiminde bulunmuştur. Gerçi üzerinde durduğumuz gibi, ordu ile siyaset tamamen iç içeydi. Zira, XIX. yüzyılın ikinci yarısında baş gösteren bu siyasallaşma konjonktürün de etkisiyle büyük bir açmaz hâline gelmişti. Öyle ki; İttihat ve Terakki Cemiyeti dahi III. Ordu ile ciddi oranda ilintiliydi. Bu koşullar altında Enver Paşa kendisiyle birlikte Meşrutiyet'in ilanında yer alan subaylar da dâhil olmak üzere, siyasete yönelmiş her askeri ordunun dışına çıkardı.

Bu süreci Halil Menteşe şöyle aktarır:

*On Temmuz İhtilaline fiilen katılmış olan subayları ordudan ayırarak, sivil hizmetlere naklettirdi. Orduda herkes düşünce ve dikkatini askerî görevine hasredecektir ve siyaset sınıfında orduyu yalnız Savaş Bakanı, bugünlük ben, temsil edeceğim emrini verdi. Bütün üst rütbeli subaylar ve subaylar, O'nun kararıyla uygulaması arasında bekleme olmadığını ve ülküsü uğrunda en yakınına dahi son darbeyi vurmakta tereddüt göstermeyeceğini bilirlerdi. Yakın arkadaşlarından siyasete kaymak meylinde olanları huzuruna çağırır, üniforma ile siyaset birleşmez, sizi ikisinden birini seçmeye davet ediyorum derdi.<sup>87</sup>*

<sup>86</sup> Mustafa Kemal Atatürk, "Nutuk", Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 19, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), s. 180-181.

<sup>87</sup> Halil Menteşe, Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 251-252.

Ordunun yeniden teşkilatlanmasını sağlayan, orduyu gençleştiren, alaylı subayların çoğunun görevine son veren, bir bölüm subayın hak etmeden aldıkları rütbeleri geri alan ve ordunun siyasetten uzak durmasına gayret gösteren Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, 1914 yılının ilk günlerinden itibaren yürütmeye başladığı söz konusu reform faaliyetlerinin neticelerini yerinde görmek için, I. Dünya Savaşı esnasında Doğu, Batı ve Güney cepheleri ile Avrupa cephelerini kapsayan teftiş gezilerine çıkmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı askerlerinin I. Dünya Savaşı süresince kendi sınırları dâhilinde mücadele ettiği Kafkas, Çanakkale, Irak, Suriye, Filistin, Yemen, Hicaz ve Kanal cepheleri ile müttefiklerine yardım etmek amacıyla asker gönderdiği Galıçya, Romanya ve Makedonya cephelerini ziyaret eden Enver Paşa, bir yandan askerlerin moral-motivasyonunu arttırmak isterken, bir taraftan da ordunun durumu, muharebelerdeki başarıları ve başarısızlıkları, sevk ve idareleri, cephelerdeki konuşlanmaları, askerî teçhizatları, askerî talim ve eğitim gereksinimleri ile giyim ve gıda ihtiyaçları hakkında bilgi edinmeyi amaçlamıştır.

Bu doğrultuda öncelikle 12 Aralık 1914 tarihinde Erzurum'a giden Enver Paşa, buraya intikalinden bir gün sonra Kafkas Cephesi'ndeki birlikleri ziyaret etmeye başlamış<sup>88</sup> ve ordu ile ilgili izlenimlerini eşine yazdığı mektuplarda şöyle ifade etmiştir:

*İşte bu sabah yine oldukça erken saat sekizde orduya hareket ettim. Vali de beraber. Bu sırada istediğim bazı şeyleri yoluna koydum. Kıtaattan bir kısmını gördüm. Bazıları köylü elbisesi ile fakat hepsi elinde tüfeği kullanmasını biliyor. İnsan bunların kıyafetine bakınca nasıl olup da Ruslara böyle kahramanca hücum ettiklerine şaşar. Hepsi sakin, mahcup, uslu çocuklar gibi. Kar her tarafta artık ilkbahara kadar kalkmamak üzere yerleşmiş. Soğuk hatırı sayılacak derecede fakat inşallah bu da iyi olacaktır. Ben geleli havada pek güzellik var. Güneş görünüyor, artık kar da yağmıyor. Geç vakit ordugâha döndük bu geceyi ordu kumandanının odasında geçiriyorum... Bu sabah yine pek erkenden merkezdeki kıtaları görmeğe gittim. Orada 1.905 rakımlı tepeyi zapt eden alayı gördüm. Meğer kumandanı benim sınıf arkadaşımış. Alay yine talimle meşguldü. Efrada birkaç söz söyledim. Hepsi yeni hücumlara hazır olduklarını söylediler. Bu kıtalar dünkü askerlere nispeten daha iyi giyinmiş ve gösterişli. Orada diğer kıtaları görerek on iki saat beygir sırtında bulunarak ordugâha döndük. Tepelerde güneş var, hava adeta sıcaktı. Vadiler hizasınca sis ve soğuk karargâha geldiğimde bıyıklarım ve kirpiklerim buz tutmuş, bembeyaz olmuştu...<sup>89</sup>*

15 Aralık 1914 tarihinde cepheyi gezen Enver Paşa, cepheyi denetleyince askerlerin ihtiyaçlarının tam olarak karşılanamadığını, askerlerin yaşesinin ve teçhizatının yetersiz durumda olduğunu görmüş ve askerlere ümit verici sözler söyleyerek orduya uzun bir emir yayınlamıştır: “Askerler hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarık, sırtınızda paltonuz olmadığını gördüm. Lakin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın

<sup>88</sup> Enver Paşa'nın Kafkas Cephesi'ne yaptığı gezi esnasında yanında bulunanlar, yanında kalınacak kişilerin isim listesi ve gidilecek diğer yerlerin adlarını içeren bir liste için bk. KO 16/29/29

<sup>89</sup> Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, (Ankara: İmge Kitabevi, 1997), s. 185.

zamanda Kafkasya'ya gireceğiz. Orada her türlü nimete kavuşacaksınız. Alem-i İslam'ın bütün ümidi sizin hizmetinizde kalmıştır..."<sup>90</sup> diyerek orduya moral vermiştir.

Enver Paşa devam eden ziyaretlerini Naciye Sultan'a anlatmayı sürdürmüştür: "İşte yine Erzurum'da valinin evindeyim. Bugün süvari fırkasını gördüm, pek hoşuma gitti. Zabiti, hayvanı, neferi hep genç. Dün akşam bir Rus keşif kolunu basmışlar. İki nefer, iki beygir almışlar. Bu kazak beygirlerini bana göndermişler. Bir hatıra... Doğrusu ordudan ümidim pek çok inşallah yakında cicimi de sevindirecek haberler vermeyi Allah nasip eder..."<sup>91</sup>

Kafkas Cephesi'nde alınan ağır yenilginin sonrasında İstanbul'a dönen Enver Paşa cepheleri denetlemek için yaptığı seyahatlerini sürdürmüş ve 16 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmiştir. Burada öncelikle, Hamidiye Tabyası'nı ardından Baykuş Bataryası'nı teftiş eden Enver Paşa, 11 Mayıs günü Çanakkale'de bütün muharebe bölgelerini gezmiş ve Kemalyeri'nde Mustafa Kemal ile görüşüp, muharebe durumunu incelemiştir. Cepheye gelip vaziyeti bizzat gören, cephedeki komutanlarla durum değerlendirmesi yapan Enver Paşa, 12 Mayıs günü tekrar İstanbul'a dönmüştür. Bundan bir gün sonra 5.Ordu Komutanlığına gönderdiği emrin ilk maddesi şu şekildedir: "Kuzeydeki muharebe durumu son döneminde görünüyor. Bu durumun uzun süre devamı mümkün değildir. 2.Tümen gelince ve yakın mesafeden topçu ile iyi hazırlanırsa Tanrı'nın izni ile kesin sonuç sağlanır."<sup>92</sup> Aynı emrin devamında Seddülbahir bölgesinde yapılan çok kanlı ve zayıatlı muharebelerden sonra bekleme aşamasına geçilmesi, grup komutanlıklarının birliklere çeki düzen vermesi ve sevk ve idarenin iyileştirilmesi hakkında emirler verilmektedir. Burada önemli olan husus Enver Paşa'nın Arıburnu mevkiinde ciddi bir taarruz yapılmasına ilişkin emri vermiş olmasıdır.<sup>93</sup> Enver Paşa, Haziran ayında bir kez daha Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmiş, Ağustos muharebelerinde alınan galibiyetin akabinde Eylül ayında Gelibolu'daki bütün fırkaları gezerek, Çanakkale Cephesi'ndeki teftişlerini sona erdirmiştir.

Çanakkale Cephesi'nde elde edilen mutlak başarının ardından 1916 yılında Enver Paşa'nın teftiş gezileri Güney'de devam etmiştir.<sup>94</sup> Bu bağlamda; 21 Şubat'ta başlayıp 1917 yılının Ekim ayına kadar çeşitli aralıklarla gerçekleştirdiği seyahatlerinde Suriye, Filistin, Hicaz ve Irak'taki birlikleri, icra edilen askerî faaliyetleri, güzergâh üzerinde bulunan mevzileri ve bunlara benzer yerleri denetlemiştir. Enver Paşa'nın Güney Cephesi'ndeki ilk gezisi Suriye'den Güney Filistin'deki cepheye oradan da Bağdat ve Kütülamâre'ye olmuştur. Bu gezi sırasında Enver Paşa'ya IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa refakat etmiş olmakla beraber, Avusturya-Macaristan Askerî Ataşesi Joseph Pomiankowski, Genelkurmay Başkan Vekili General Bronsart

<sup>90</sup> Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm: Sarıkamış Günlüğü*, yay. haz. İsmail Dervişoğlu, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), s. 88-89.

<sup>91</sup> İnan, *Özel Mektupları*, s. 185.

<sup>92</sup> Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı, I. Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekatı, C.II. (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997), s. 117.

<sup>93</sup> Mehmet Kibil, *Çanakkale Savaşı'nda Arıburnu Muharebeleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, 2016, s. 172.

<sup>94</sup> Enver Paşa'nın Güney'de; Suriye, Kanal, Medine, Filistin, Şam, Kudüs gibi yerlere düzenlediği teftiş gezileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. KO 15/3/3; 16/33/33.

von Schellendorf, Hareket Dairesi Başkanı Yarbay Feldmann, Genelkurmaydan bazı Türk subayları gibi üst düzey yetkililer de eşlik etmiştir.

Enver Paşa, öncelikle 41. ve 44. Tümenlere ait mevzileri teftiş etmiş, 21 Şubat günü Antakya üzerinden Halep'e gelmiştir. Enver Paşa'nın Halep'e gelmesi burada bulunan halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Enver Paşa burada yüksekokulları, hastaneleri, askerî kıışları ve askerî mekânları da ziyaret etmiştir.<sup>95</sup> Halep'ten ayrıldıktan sonra Beyrut'a gelmiş, zorlu geçen bir yolculuğun ardından Lübnan'ın karlarla kaplı yüksek tepelerinde Osmanlı askerlerinin atış talimini izlemiştir. Daha sonra maiyetiyle birlikte tekrar Beyrut'a dönmüştür. 23 Şubat günü Enver Paşa, burada görülmesi gereken bazı yerleri ziyaret etmiştir. Beyrut'taki söz konusu gezintiye dair izlenimlerini Joseph Pomiankowski şu şekilde aktarmıştır: “*Beyrut'ta gezilmeye ya da görülmeye değer fazla bir şey yoktu. Şehirde varlıklı ailelerin kaldığı kesimler dışında oldukça fakir kimseler de vardı. 1915/1916 kışında Beyrut'ta 20 bin insanın açlıktan öldüğü söyleniyordu. Şehrin fakir mahallelerinde, yarı çıplak dolaşan dilenci ve çocuklara rastlamak mümkündü.*”<sup>96</sup>

Beyrut'u takiben, Şam, Kudüs ve Birüssebi üzerinden Süveyş Kanalı'na karşı yapılacak olan taarruzun ayrıntılarını Von Kress Paşa ile görüşmek amacıyla, Süveyş Kanal Cephesi'ni ziyaret eden Enver Paşa, 11 Mart 1917 tarihinde İstanbul'a geri dönmüştür. Aynı yılın Haziran ayında bu cepheleri bir kez daha ziyaret eden Enver Paşa söz konusu cephede yaptığı incelemeler ve görüşmeler neticesinde Bağdat'ın İngilizler'den geri alınması amacıyla, Yıldırım Orduları Grubu'nun teşkil edilmesine dair görüşünü netleştirmiştir.<sup>97</sup> Enver Paşa Güney Cephelerini teftişe başladığı 1916 yılının son günlerinde Osmanlı askerlerinin durumunu yerinde görmek için Balkanlar'a da bir seyahat yapmıştır. Enver Paşa Dobruca, Romanya, Bulgaristan ve Makedonya'yı kapsayan bu gezisini 10-23 Aralık 1916 tarihleri arasında gerçekleştirmiştir.

Enver Paşa söz konusu ziyaretler için 10 Aralık akşam saat sekizde tren ile İstanbul'dan hareket etmiştir. Enver Paşa'ya, Levazım Komutanı İsmail Hakkı Paşa, ziyareti organize eden Alman Bark Paşa, askerî sağlık birliklerinin komutanı Süleyman Numan Paşa, Genelkurmay Harekât Komutanı Yarbay Feldman ve Feldman'ın yardımcısı altı subay ile yaverleri, müttefik devletlerin askerî ataşeleri, eski Savunma Bakanı Senatör Salih Paşa, Meclis Başkan Yardımcısı Hüseyin Cahit Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Doktor Bahaettin Şakir Bey gibi isimlerden oluşan kalabalık bir heyet eşlik etmiştir.<sup>98</sup> Enver Paşa beraberindekilerle 12 Aralık günü Mecidiye'ye ulaşmış ve 13 Aralık'ta Osmanlı ordularını denetlemiştir.

<sup>95</sup> Kürt Muhammet Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Sibel Iğın, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007), s. 13-16.

<sup>96</sup> Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014), s. 190-191.

<sup>97</sup> Esra İnal, *Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2019, s. 40-41.

<sup>98</sup> İbrahim Kâmil, “Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVIII, S. 2, 2016, s 93.

Bu teftiş gezisiyle ilgili izlenim ve değerlendirmelerini eşi Naciye Sultan'a yazdığı mektupta şu şekilde aktarmıştır:

*Elmasım! Bu gece tren Rusçuk'a doğru yolda. Gündüz hava pek sisli ve yağmurlu olmakla beraber kıtaatı ve tahkîmâtı görmek üzere ileri gittim. Asker çok çalışmış. Yerleri gayet iyi ve mahfûz. Ateşlerini yakmış ısınıyorlar. Ekmekleri, yiyecekleri hep iyi. İleride tahkîmât mükemmel. Tel örgüleri vs. pek çok ve güzel. Sonra bir hayvanla ihtiyattaki bir alayı selamladım. Konuştum. Hep neşeli. Ah! Ruhum, mümkün olsa da ordularımı sana göstersem. O güzel kalpli, mert çehreli askerlerim sizi tanısa, sevse. Eminim ki onlar kalben hep merbûttur. Onlar memleketle beraber cicimin istikbaline de çalışıyorlar. Öğle yemeğini kolordu karargahında yedik. Bulgar ordu kumandanı bizimkilerden pek memnun. Yağmur da hiç durmadı. Yollar hep çamur. Biçare askerlerim epeyce zahmette. Fakat Kafkas taraflarına nisbetle bunlar hiçti. Herhâlde yiyecekleri ve rahatları iyi ve yerleri de sıcak....<sup>99</sup>*

Enver Paşa 14 Aralık Cuma günü öğleden sonra Bükreş'e gelmiş, buradan 15 Aralık günü otomobille, Romanya Cephesinde bulunun Osmanlı 6. Ordusunun 26. Tümeni'ni teftiş etmek için Stefanesti'nin 20 km. doğusunda bulunan Balasiyul kasabasına gitmiştir.<sup>100</sup> Enver Paşa 16 Aralık 1916 Cumartesi gecesi yaptığı 26. Tümen teftişini eşine şöyle anlatmıştır:

*Ruhum! Çamur içindeyim. Şimdi geldim. Herkes elini yüzünü yıkarken ben de cicime şu satırları karalamak istiyorum. Bu sabah denizde yüzer gibi sis içinde otomobil ile erkenden hareket ettik. Bitmez tükenmez Romanya ovalarını geçerek nihayet beygire muhtaç olduğumuz yere 50 km. sonra geldik. Burada yol bittiğinden hayvanla gitmek lazım. Çamur hayvanların diz kapaklarına kadar çıkıyor. Düşe kalka öğle yemeğini yemek için bir köyde durduk. Sonra yine yürüdük. Nihayet bizim askerlerin ağırlıklarını gördük. Biraz sonra bir alayın istirahat ettiği köye girdik. Hemen silah başına çağırdım. On dakikada efrâd hazır oldu. Hepsini gözden geçirdim. Selamlaştık, konuştuk, hepsi şen şatır. Bu alay esasen Bükreş önündeki muharebenin kazanılmasına asıl yardım eden alay. Sonra sancağına nişan taktım. Birkaç söz söyledim. Hepsi memnun beğüş. Ah! Bu askerleri gördükçe ne kadar memnun oluyorum.<sup>101</sup>*

Enver Paşa 19 Aralık günü Makedonya Cephesi'ne geçmiş ve burada da Osmanlı kıtaatını teftiş edip, müttefiklerinden savaşın gidişatı ile ilgili bilgileri almak istemiştir. Enver Paşa'nın Avrupa cephesine gelmesi Türk askerleri için moral olmuştur. Ayrıca, Romanya Cephesi'ndeki ziyaretinde diğer cephe ziyaretlerinden farklı olarak, Romanya'nın mağlup olmasıyla ortaya çıkacak olan Romen ganimetlerinden Osmanlı Devleti için kazanç sağlamayı da hedeflemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerleri Avrupa cephelerinde müttefiklerine yardımcı olarak, başarılı sonuçlar almalarında pay sahibi olmuşlardır. Fakat genel olarak bakıldığında kazanılan bu başarılar nihai sonucun İttifak Devletleri'nin lehine olmasını sağlayamamıştır.

<sup>99</sup> İnan, *Özel Mektupları*, s. 165-166.

<sup>100</sup> Kâmil, "Bilinmeyen İki Belge", s. 95.

<sup>101</sup> İnan, *Özel Mektupları*, s. 167-168.

Cihan Harbi boyunca oldukça geniş bir alanda savaşıyan Osmanlı ordularını biz-zat kendisi cephelede denetleyen Enver Paşa'nın, özellikle Güney Cephesi'ndeki askerler tarafından giyilen ve Enver Paşa'ya izafeten, "Enverî"<sup>102</sup> olarak adlandırılan askerî başlıklar ile aynı isimle anılan sesli ve sessiz harflerin ayrı ayrı yazılma-sıyla oluşturulan bir yazı biçimini orduda kullanmak gibi reform faaliyetleri de olmuştur.

### Enver Paşa'nın Alfabe ve Yazı (Ordu Elifbası) Girişimi

Enver Paşa Harbiye Nazırlığı Dönemi'nde bir yandan ordunun reorganizasyo-nu için çalışmalarını sürdürürken, bir taraftan da askeriyede kullanılması amacı-yla, bir alfabe ve yazı ıslahı girişiminde bulunmuştur. Ordu Elifbası<sup>103</sup>, Enveri Yazı, Huruf-ı Munfasıla, Huruf-ı Munkatıa ve Hatt-ı Cedit gibi isimlerle anılan bu yazı 12 Mart-10 Ağustos 1914 tarihleri arasında kullanılmış, sonrasında uygulama askıya alınmıştır. Yaklaşık beş ay süren bir deneme olan Ordu Elifbası teşebbüsü, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile başlayıp, II. Meşrutiyet Dönemi'nde daha da yo-ğunlaşan alfabe ve yazı hususundaki tartışmalar ile ıslahat veya değişim önerile-rinin oluşturduğu birikimin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Enver Paşa Yazısı'nın kabulü, özellikleri, kullanımını ve askıya alınma süreçlerini irdelemeden evvel, bahsi geçen yazı denemesinin öncülü olan alfabe ve yazı tartışmaları ile ıslahat önerilerine değinmek faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile birlikte alfabe ve yazı konusunda özellikle aydınlar ile gazeteciler tarafından farklı görüşler öne sürülmüşse de bu düşüncelerin ağırlık noktasını Arap Harflerinin Islahı hususu oluşturmuştur. Arap harflerinin değişimi ve dilin sadeleştirilmesi gerektiği yönündeki fikirlerini ifade ederek, alfabe tartışmalarını gündeme getiren ve 1851 yılında ilk düzenlemeleri yapan Ahmet Cevdet Paşa'dır.<sup>104</sup> Cevdet Paşa, Encümen-i Daniş'in faaliyetleri çer-çevesinde yayımlanan *Medhal-i Kavâ'id* adlı gramer kitabında, nazal n denilen sağır kâf üzerine üç nokta konulmasını ve tamamı vav harfi ile yazılan yuvarlak ünlüle-rin (o, u, ö, ü) doğru okunmasını sağlamak için bazı işaretler kullanılmasını teklif etmiştir.<sup>105</sup> Bir müddet sonra Encümen-i Daniş üyelerinden bazıları ve Münif Paşa<sup>106</sup>

<sup>102</sup> 13 Mayıs 1916 tarihinde alınan bir kararla ordudaki subay, gedikli ve erat fes yerine, Enveriye ya da En-verî adı verilen başlığı giymeye başlamıştır. Kara Kuvvetleri'nin kullanımını için tespit edilen bu başlık; kolonyal şapkaya benzer ve üzerine hâkî renkte dört parmak eninde bir şeridin belli bir yöntemle sarılmasıyla oluşturulurdu. İlk kullanıldığı zamanlar da askeri kabalak da denilen serpuşun giyilmesini Enver Paşa Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Güney Cephelerine sevk edilen askerler için zorunlu tutmuştur. Ali Kaşiyuğun, *Enver Paşa'nın Orduyu Islah Çalışmaları 1914-1918*, s. 85; Aydemir, Enver Paşa, C.III, s. 47. Enver Paşa'nın Enverî adlı başlıkla çekilmiş bir fotoğrafı için bk. EK:2.

<sup>103</sup> Ordu Elifbası ile kaleme alınmış kartvizit örneği için bk. EK: 3.

<sup>104</sup> Ahmet Cevdet Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012); Veli Ertan, *Ahmet Cevdet Paşa: hayatı, eserleri ve ilim değeri (1822-1895)*, (Ankara: Hilal Yayınları, 1964); Zeki İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa*, (İstanbul: Şule Yayınları, 1999).

<sup>105</sup> Nevzat Özkan, *Ahmed Cevdet Paşa, Medhal-i Kavâ'id*, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), s. 3-5.

<sup>106</sup> Münif Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004); F. Samime İnceoğlu, "Münif Paşa: İntişar-ı Ulum-u Maarife Adanmış Bir Ömür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12 (2008), s. 629-658; Recep Duran, "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem*, 2/6 (1986), s. 801-850.

tarafından benimsenen bu düşünceden hareketle, ders kitaplarında harekeler ve bir takım işaretler kullanılmaya başlanmıştır.<sup>107</sup>

1862 yılına gelindiğinde ise yine Münif Paşa kurucusu olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de verdiği bir konferansta Arap harflerinin ıslahı ve imla meselesi ile ilgili olarak kamuoyunu bilgilendirmiş ve Arap Alfabesinin kullanımından kaynaklanan güçlükleri sıralamıştır.<sup>108</sup> Ona göre; mevcut alfabe ve yazı ile diğer dillere nazaran okuma-yazma öğrenmek oldukça uzun bir zaman almaktaydı. Yine Arapça, Farsça tamlamaların fazlalığı ile özel isimlerin yazımında büyük harf kullanma olanağının olmayışı okuma ve yazmayı güçleştiren hususlardı. Münif Paşa, bahsettiği bu aksaklıklar giderildiği takdirde, okuma-yazma öğreniminin kolaylaşacağını, akabinde okur-yazar oranının da artacağını savunmuştu. Bu bağlamda ünlü seslerin alfabeğe eklenerek, harflerin birleştirilmeden ayrı ayrı yazılması yöntemini önerdi. Takip eden süreçte Huruf-ı Munfasıla (ayrık harfler) adıyla yaygınlaşacak bu öneri, Enver Paşa'nın alfabe ve yazı teşebbüsünün de temelini oluşturacağından önem arz etmektedir.

Münif Paşa'nın önerisinden bir yıl sonra, Azerbaycanlı Ahundzade Mirza Feth Ali, Keçecizade Fuat Paşa'ya bir öneri sunmuştur. Teklifin içeriği kısaca şu şekildedir: cahilliğin nedeni Arap alfabesidir, alfabe kullanımının din ile bir ilişkisi bulunmamaktadır. Yeni bir yazıya geçilmelidir. Bu süreçte de eski yazı yeni yazıyla birlikte kullanılmaya devam edebilir. Alfabe değişimini öngören bu tasarı, sadrazam tarafından Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye havale edilerek müzakere edilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda, önerilen tasarı faydalı bulunmuş fakat; eski İslam eserlerinin unutulmasına sebebiyet vereceği kaygısıyla, uygulanmamasına karar verilmiştir.<sup>109</sup> İlerleyen yıllarda alfabe tartışmaları gazetelere de sirayet ederek alevlenmiştir. Örneğin; Namık Kemal, özellikle *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan makaleleri başta olmak üzere bütün yazılarında Arap harfleri üzerinde yapılacak bir ıslahatın icrası hususunu samimiyetle kabul ettiğini, ama Arap harflerinin tamamen kaldırılmasına da taraftar olmadığını vurgulamıştır.<sup>110</sup> Namık Kemal'in bu görüşlerine karşıt olarak; İranlı bir diplomat olan Melkum Han / Melkon Han ise İslam dünyasında eğitim sisteminin kötü olduğunu ayrıca İslam ülkelerinin bütün zayıflıklarının, yoksulluğunun, güvensizliğinin, despotizminin ve haksızlığının köklerinde Arap yazısının kullanımının bulunduğunu savunmuştur.<sup>111</sup>

Yukarıda bahsedilen birbirinden farklı görüşler bireysel ölçekteki teklifler olarak kalmış, öneri ve tasarı aşamasından ileriye gidememiştir. 1908 yılına gelin-

<sup>107</sup> Nevzat Özkan, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2006/1, s. 224.

<sup>108</sup> Münif Paşa'nın alfabe ve yazı konusundaki düşüncelerini ifade ettiği nutuk için bk. *Mecmua-i Fünun*, S. 14, s. 77.

<sup>109</sup> Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", *Bellekten*, C. XVII, 66, (Nisan 1953), s. 223-249.

<sup>110</sup> Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, (Ankara: Lotus Yayınları, 2010), s. 151.

<sup>111</sup> Birten Çelik, "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Osmanlı Aydınları ve Alfabe Meselesi", *80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu, 10-11 Kasım 2008*, (Mayıs 2009), s. 18.

diğinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla oluşan özgürlükçü atmosfer basın hayatına da yansımış ve Arnavutların Latin Alfabetesini kabulüyle de alfabe tartışmaları önceki yıllara oranla çok daha fazla artarak farklı bir boyut kazanmıştır.

Bu dönemde diğer sorunlar gibi alfabe problemi de devlete bağlı kurumlarca ele alınmıştır. Bu bağlamda; Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra Maarif Nezaretinde sarf (gramer), imla (yazım) ve lügat (lügat-ı kelime) encümenleri kurulmuştur. Bu encümenlerde de yapılan çalışmalar sonucunda aydınlar alfabede yapılması gereken düzenlemeler konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Örneğin; sarf ve imla encümenlerinin çalışmalarında iki görüş ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki; ıslahatçılar olarak adlandırılan ve liderliğini Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey'in yaptığı grubun önerisidir. Söz konusu ıslahatçılar grubu, Arapça ve Farsça kelimelerin o dillerdeki gibi yazılmasını, Türkçe kelimelerin okunuşunu kolaylaştırmak için ise bazı sesli harfler ve işaretlerin kullanımını uygun görmüşlerdi. İkinci öneride ise sadece Türkçe kelimelerde değil, Arapça, Farsça kelimelerde de sesli harflerin kullanımının yanında harflerin birbirinden ayrı yazılması kabul edilmişti. Bu görüşü benimseyenler arasında Dr. Milaslı İsmail Hakkı<sup>112</sup> ve İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) gibi dönemin önde gelen aydınları da yer almıştı.<sup>113</sup> Ayrıca; II. Meşrutiyet Dönemi'nde Alfabe ve yazının ıslahı konusundaki çözüm arayışları sadece resmi encümenler tarafından gerçekleştirilmemiş, aydınların öncülüğünde kurulan ve resmi teşekkül statüsüne haiz olmayan dernekler tarafından da çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin; 1911 yılında Rezaizade Mahmut Ekrem Bey, İslah-ı Huruf Cemiyetini kurmuş, ardından 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından İslah-ı Huruf Encümeni teşkil edilmişti.<sup>114</sup> Söz konusu resmi girişimler ve derneklerin kuruluşunun ardından alfabede ıslahat taraftarı olanlar kadar alfabenin tamamen değiştirilmesi gerektiğini savunanların da sayısı artmaya başlamıştır. Takip eden süreçte, alfabe değiştirme taraftarları ağırlıklı olarak Latin alfabetesine geçiş düşüncesini benimserlerken, ıslahat taraftarı olanlar ise Huruf-ı Munfasıla olarak adlandırılan, harflerin birleştirilmeden yazıldığı ayrık harfler konusunda uzlaşmaya başlayacaktı.<sup>115</sup> İslahatçı aydınların alfabe hususundaki söz konusu ortak düşüncelerinin oluşumunda İslah-ı Huruf Cemiyeti'nin faaliyetlerinin de yadsınamaz bir etkisi olmuştu. Örneğin; cemiyet, 16 Şubat 1912 tarihinde Darülfünun konferans salonunda bir toplantı tertiplemişti. Geniş katılımın sağlandığı toplantının açılış konuşmasını başkanlık makamında bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa yapmıştı. Paşa yaptığı açılış konuşmasında, öncelikle beş buçuk yaşındaki oğluna okuma-yazma öğretirken yaşadığı

<sup>112</sup> Dr. Milaslı İsmail Hakkı'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebubekir Eraslan, "Huruf-ı Munfasıla'nın Teorisyonu Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın "Milletlerin Terakkisinde Elifba'nın Hissesi" Adlı Makalesi", *XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, s. 1-17; Resul Çatalbaş, "Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı Eserleri ve İslam ile İlgili Görüşleri", *Artuklu Akademi Dergisi*, (2014), 1, s. 99-129; Selçuk Tataroğlu "Doktor Milaslı İsmail Hakkı Sebiülürreşad'taki "İslah-ı Huruf Meselesi" adlı Makalesinin Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Dergisi VIII*, 55, (2021), s. 593-609; Yusuf Akçay, "Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr. İsmail Hakkı Bey ve İslah-ı Huruf Cemiyeti", *Uluslararası Türk Dili Edebiyatı Kongresi*, (Erzurum: 25-27 Nisan 2007), s. 9-17;

<sup>113</sup> Birten Çelik, "Alfabe Meselesi", s. 19.

<sup>114</sup> Mehmet Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, (Ankara: TDK Yayınları, 2000), s. 33-34.

<sup>115</sup> Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2006), s. 108-109.



güçlüklerden söz etmiştir. Ardından daha ciddi sorunlara yol açabilecek bir tehlikeden bahsetmiş ve alfabedeki ünlü harflerin eksikliğinden dolayı keşif kollarının arazide yazacağı köy, dağ, mevki adları gibi isimlerin karargâha gittiğinde yanlış okunabileceğini, kumandanın okuduğu haliyle diğer bir zabite vereceği emrin ise uygulamada vahim sonuçlar doğurabileceği hususunu ifade etmiştir. Bu nedenle, Türkçe haritaların ihtiyacı tam olarak karşılayamamasından dolayı kendisinin de sadece bir harfi yanlış okumasından kaynaklanan hatayla bir muharebe kaybettiğini, tüm bu sorunlara çözüm bulmak gayesiyle, adına “harita yazısı” dediği bir yazı sistemi oluşturduğunu belirtmiştir. Alfabe ve imla konusundaki çalışmalara büyük önem atfeden Gazi Ahmet Muhtar Paşa, sadrazamlık görevinden ayrıldıktan sonra da söz konusu faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu noktada Ahmet Muhtar Paşa'nın, Mart 1914'te Enver Paşa'ya hitaben kaleme aldığı ve Harbiye Nezaretine gönderdiği mektup dikkate değerdir. Ahmet Muhtar Paşa, mektubunda şu ifadelere yer vermiştir:

*Devletlü Paşa hazretleri ordularda sağa sola sevk ettiğim keşif kollarının gönderdikleri rapor veya pusulacıklarda hatt-ı hâzırımızla [mevcut yazımızla] yazılan esâmî-i mahallât [yer isimleri] doğru okunamadığından envâ' hataya ve ba'zen azîm tehlikelere ma'rûz kalınmak işden bile değil idi ve gerek haritalarımıza i'tibâr kazandırmak ve gerek o misüllü muhâtarâtdan [tehlikelerden] sâlim kalınmak için “bir hatt-ı askeri” te'sîsi akdem [önceden] emelim idi. Dört seneden beri bu bâbda fikir besleyen daha sâ'ir ba'zı zevât tarafından iştirâk-ı mesâ'îye da'vet olduğumdan şimdîye kadar bu yolda üç dört cem'iyete riyâset [başkanlık] etdim. Hatta bir vakitten beri Islâh-ı Hurûf Encümen-i İlmiyesi nâmı altında çalışan zevât ile iştirâk-ı mesâ'îi etmekte idim. Ve karîben [yakınlarda] takarrür iden [kararlaştırılan] harflerin kalıplarını yaptırmak üzere idik çünkü harfler takarrür etdi ve onları okumak yazmak kâ'idesi nazariyesini bilhâssa vaz' ve te'sîs etmiş idim. İşte onları cümleten zîrde [aşağıda] beyân etdim.<sup>116</sup>*

Ahmet Muhtar Paşa ilgili yazının devamında kullanılmasını önerdiği yeni alfabedeki harfleri tanıtarak, yazım esaslarını ve sağlayacağı faydaları maddeler hâlinde örneklerle açıklamaktadır. Otuz beşi ünsüz, on tanesi ünlü olmak üzere kırk beş harften oluşan bu alfabenin harf şekilleri de bilinenden farklıdır.<sup>117</sup> Bahsi geçen mektupla ilgili ve özeldir Ahmet Muhtar Paşa'nın bakış açısı bağlamında şöyle bir değerlendirmede bulunmak da mümkündür: I. Dünya Savaşı'nın arifesinde pek çok çetrefilli mesele ile uğraşılıp, sorunlara çözüm arandığı bir dönemde nasıl ki ordudaki sıkıntıların giderilmesi için, Enver Paşa'ya ve onun yürüttüğü ıslah faaliyetlerine güvenilmekteyse, oldukça ciddiye alınan alfabe probleminin çözümü için de yine Enver Paşa çare olarak görülmekteydi.

Alfabe ile yazı ıslahı konusunda bahsi geçen tarihsel arka plan ve dönemin konjonktürü altında Harbiye Nazırı Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce önemli bir alfabe ıslahı girişiminde bulundu. Klasik alfabede bulunan otuz iki sessiz harfe sekiz sesli harfin eklenmesiyle, toplam kırk harften oluşan bu alfabe;

<sup>116</sup> Mektubun tam metni için bk. *Yeni Yazı*, (R. 14 Mart 1330), S. 2, s. 3-4

<sup>117</sup> Sadık Emre Karakuş, “Enver Paşa'nın Alfabe ve Yazı Denemesi: Ordu Elifbası”, *Tarih Okulu Dergisi*, 36 (2018), s. 448.

harflerin birbirinden ayrık yazılması esasına ve harf şekli olarak da Arap harflerinin sadece sonda yazılan biçiminin kullanılması usulüne dayanmaktaydı. Enver Paşa'yı söz konusu alfabe ve yazı denemesine sevk eden nedenler ise şu şekilde özetlenebilir: Paşa öncelikle okuma-yazma öğrenme süresini kısaltarak, ordudaki okur-yazar asker oranını artırmayı hedefliyordu. Zira *İçtihad* mecmuasından Dr. Abdullah Cevdet ile yaptığı mülakatta; Abdullah Cevdet'in askerlik hizmetinin iki seneye indirilmesiyle verilen eğitimin yeterli gelip gelmeyeceği hususundaki sualini Enver Paşa şu şekilde cevaplamıştı:

*Tecrübeye göre nefer iyi çalışabilirse iki sene kâfî gelir. Askerlik amelîdir. Ma'mâfîh ilmi terbiyesi için de harfler meselesini düşündük. Ordu Elifbâsı sâyesinde hiç okumak yazmak bilmeyen bir köylü neferinin on beş gün zarfında okuyup yazması imkânı temîn edildi. Askerî nizâm-nâmeler ve ta'lîmnâmeler ve muhâberât-ı askeriye bu harflerle yazılmakda olduğundan terbiye-i ilmiye az zaman zarfında verilebilecek. Hattâ ümid ederim ki ordu halkın mektebi olacak ve mektebler kadar hizmet edecektir. Ordu yalnız silâhıyla harb zamanında değil hâl-i hazarda da [barış zamanı da] memleketin irfânına ve iktisâdiyâtına hizmet edecektir.<sup>118</sup>*

Görüldüğü üzere Enver Paşa dönemin buhranlı atmosferine rağmen, Ordu Elifbası'nın okuma- yazma öğrenme süresini kısaltacağına, böylelikle askerlerin on beş günde okuma-yazma öğreneceğine, ordunun halkın mektebi olacağına ve buradan başlayan aydınlanmanın tüm ülke topraklarına yayılacağına dair ümit taşımaktadır. Bu noktada; Enver Paşa'nın alfabe ve yazı konusunda yapılacak düzenlemeler için, elverişli bir zaman diliminde bulunmadığı hususunu göz ardı ettiğini dile getirmek yanlış olmayacaktır. Yine; Enver Paşa'nın orduya bir okul, bir başka ifadeyle askere de öğretmen misyonu yüklemesiyle, sadece askerî kimliğe haiz bir harbiye nazırı olmadığını, ülkenin içinde bulunduğu okuma-yazma, alfabe- yazı ve eğitim -öğretim konusundaki çıkmazların farkında olduğunu ve bir nevi eğitimci aydın rolü üstlenerek, söz konusu sorunlara kesin net çözümler üretmeye çalıştığını ifade edebiliriz. Bu nokta, esasında Enver Paşa'yı alfabe ıslahına yönlendiren bir diğer nedenin kaynağıdır. O, memleketin içinde bulunduğu kaotik ortamda mevcut sorunların askerî kökenli olanlarıyla birlikte, eğitim gibi farklı alanlara temas edenlerini de bizzat kendisi çözümler yaparak, hem ülkesine faydalı olacak bir icraatta bulunmak, hem de geçmiş başarılarına bir yenisini daha eklemek istemiş olmalıdır.

Bu nedenlerden hareketle, oldukça kararlı bir biçimde alfabe ile ilgili çalışmalara başlayan Enver Paşa, kısa bir süre zarfında Ordu Elifbası'nın kullanıma girmesini sağlamıştır. Bu bağlamda; öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan *Tanin* gazetesinin 12 Mart 1914 tarihli sayısında Ordu Elifbası okuyuculara tanıtılmıştır. Aynı gün Harbiye Nezareti daireleri ile kıtalarda eğitim

<sup>118</sup> Mülakatın tam metni için bk. *İçtihad Mecmuası*, (R. 24 Nisan 1330) No: 103; Ayrıca, Enver Paşa Ordu Elifbası'nı yürürlüğe koyduğunda *İçtihad Mecmuası*nda yayımlanan köşe yazılarından biri şöyledir: "Bu harfler istediği kadar güzel olsun. Hele tabii bu harflerden ne kadar ziyan ediyor. Bunu biraz matbaa dolaşanlar bilir. Harf kasalarında sayısız harf vardır. Harf çeşitleri ise sınırlıdır. Beş cinsten ziyade harf dökülemezdir. (...) Bizim fikrimizce en salim çare pek güç olsa da Latin Harflerini kabul etmektir..." *İçtihad Mecmuası*, (13 Mart 1330), No: 97.

ve haberleşmede kullanılmaya başlanan Ordu Elifbası'nın kullanım alanı, 14 Mayıs 1914'ten itibaren tüm iç yazışmaları kapsayacak şekilde genişletilmiştir.<sup>119</sup>

Seferberlik ilanının yaklaştığı bu dönemde, bir yandan Ordu Elifbası'nın kullanım alanı yayımlanan ordu emirnameleriyle yaygınlaştırılırken, bir yandan da zikrolunan yazının ordu içerisindeki işleyişi yavaşlattığı yönündeki şikâyetler artmaktaydı. Zira Ali İhsan Sabis hatıralarında o günleri şöyle aktarmaktadır:

*Artık önümüzde iki türlü yazı vardı: Biri alışmış olduğumuz yazı... Müsveddeleri bununla yapıyorduk. Diğeri Enver Paşa yazısı, yan yana Arap harfleri. Bunlarla evrakın asılları yazılıyor ve imza ettiriliyordu. Biz artık geri fikirli olmuştuk. Otuz bir yaşında ve askerî edebiyatla iştiğal eden genç erkân-ı harp binbaşısı, köhne fikirli gibi iki yazı kullanıyordu. Genç kafamız Enver Paşa yazısını kavrayamıyor ve alışamıyordu. Başka makamlardan gelmiş uzunca ve yeni çeşit yazıyla yazılmış tezkereleri bir bakışta okuyup kavrayamıyorduk. Bunu heceleme, bu suretle vakit kaybetmeye, belki de yanlış anlamalara mecbur kalıyorduk.<sup>120</sup>*

O günlerde Ordu Elifbası'nın uygulanışından rahatsız olan sadece Ali İhsan Sabis değildir. Benzer şikâyetleri dile getiren ve Enver Paşa Yazısı'nı kullanmak zorunda kalan birçok insan bulunmaktadır. Örneğin; Bitlis'in Ahlat ilçesinde orta okul öğretmeni olan Tahir Nejat Gencan, yazı tecrübesine dair tanıklık ettiği olaylardan birini şöyle dile getirmiştir:

*İyice anımsarım. Uzak bir ilçede (Ahlat'ta) rüştiye(ortaokul) öğretmeniyim. Askerlik şubesi yüzbaşısı nedense bu yazıyı (Enver Paşa Yazısını) hiç mi hiç kavrayamıyor, okuyamıyor. Her gelen buyruğu - iki, üç kırmızı aylı olsa da- bana getirirdi. Ben okurdum. O, alıştığı yazıya çevirirdi. Sonbahar ortalarında savaş patladı. Enver Paşa Yazısı da işleri aksattığı için birkaç ayda kaynadı, gitti.<sup>121</sup>*

Aynı minvalde bir misal de dönemin münevver devlet adamlarından Seydi Ali Bey'e aittir. O, Ordu Elifbası ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

*Enver Paşa merhum, Harb-i Umumi evailinde top ile tüfenk ile, süngü ile divan-ı harpler ile millete acaibül şekl bir elifba kabul ettirmek istedi. Babalî'nin istinkârı üzerine bunu kıslaya soktu. Orada da muvaffak olamadı. Çünkü: Binbaşidan yukarı rütbede bulunan mütefennin erkân-ı harblerin, fazıl ümera ve erkânın hemen hepsi ümmi alaylı sınıfına geçtiler...<sup>122</sup>*

<sup>119</sup> İlgili haber şu şekilde ifade edilmiştir: "Harbiye Nezareti tedrisat ve muhaberat-ı askeriyede huruf-ı munfasıla ile imla kitabını kabul etmiş, bu babda istihzarat-ı muktezayayı ittihaz ve ifa eylemiştir. Harbiye Nazırı, Mayıs'ın birinden itibaren yalnız makamat-ı askeriye arasında teati edilecek her türlü muhaberatın huruf-ı mukattaa ile icrasını kabul ve emretmiştir." *Tanin* gazetesi bu tarihten itibaren 13 Kasım 1914 tarihine kadar yaklaşık 7 ay boyunca hemen her gün yeni yazıyla kaleme alınmış birkaç cümlelik haberler yayımlamıştır. Ordu Elifbası'yla yayımlanan bu haberler, genelde gazetenin ikinci ya da üçüncü sayfasında yer almakta, yer ve haber durumuna göre de haberle birlikte harflerin nasıl okunacağına dair şablon hâlinde açıklamalara yer verilmektedir Rekin Ertem, *Elifbe'den Alfabeye Türkiye'de Alfabe ve Yazı Meselesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), s. 149; Sadık Emre Karakuş, "Ordu Elifbası", s. 468; Ayrıca, benzer şekilde Huruf-ı Munfasıla ile kaleme alınmış haberler ve alfabenin yer aldığı bir yazı için bk. *Yeni Yazı Mecmuası*, (R: 21 Mart 1330) S. 3, s. 2

<sup>120</sup> Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 152.

<sup>121</sup> Bilal Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1992), s. 53.

<sup>122</sup> Ali Seydi, *Latin Hurufu Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir?* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1924), s. 24

Enver Paşa'nın yazı denemesiyle ilgi M. Şakir Ülkütaşır'ın düşünceleri ise şu şekildeydi:

*Ordu Elifba'sı, Hatt-ı Cedid, Enver Paşa Yazısı gibi adlar verilen bu munfasıl harflerle Harbiye Nezareti tarafından bazı resmi genelgeler bu hat ile yazılıp orduya gönderildiği gibi, askerliğe ait birtakım küçük kitaplar da basılıp yayınlanmıştı. Ne o İslah-ı Hurûf davranışı, ne de bu yeni Hurûf-ı Munfasıla sistemi olumlu ve faydalı sonuç vermedi, bu etkinlik ve hareketler hasta bir varlık gibi sendeleyerek, bocalayarak sönüp gitti.*<sup>123</sup>

Döneme tanıklık eden ve bizzat Enver Paşa yazısını kullanan şahsiyetlerin ifadelerinde de görüldüğü üzere, Enver Paşa'nın Ordu Elifbası girişimi, özellikle eğitimi ve üst rütbeli askerlerin okuma-yazma hızını yavaşlatmış, hatta neredeyse heceleme seviyesine düşürmüştü. Bu nedenle, subaylar kendilerine gelen evrakları, emirleri anlayabilmek için gereğinden fazla zaman harcamak zorunda kalmışlar, bu durumda ordu içerisindeki işleyişi aksatmıştı. Yine Enver Paşa'nın söz konusu yazı sistemini denemeyi seçtiği zaman dilimi büyük savaşın eşliğinde bulunulan bir süreç olduğundan oldukça hatalı bir tercihti.

Bu sebepler dolayısıyla; başta Ali İhsan (Sabis) ve Hafız Hakkı Paşa gibi ileri gelen subayların Enver Paşa'ya ilettikleri, yazının kullanımının durdurulmasına dair ricaları Enver Paşa tarafından uzunca bir süre kabul görmemiştir. Enver Paşa'nın bu ısrarlı tavrına karşılık, alfabe ve yazı ıslahı teşebbüsünün askeriye yararından ziyade zarar getirdiği ve seferberlik ilanının da yaklaştığı günlerde daha da olumsuz sonuçlara yol açmaması için, bir an evvel Ordu Elifbası'nın uygulanışının ertelenmesi gerektiği; Ali İhsan (Sabis), İsmet (İnönü) ve Kâzım (Karabekir) gibi isimler tarafından Enver Paşa'ya uygun bir dil ile ifade edilmeye çalışılıyordu.

Bu bağlamda; yaklaşmakta olan seferberliği fırsata çevirerek, Ordu Elifbası'nın yürürlükten kaldırılması için bizzat uğraşan Erkân-ı Harp Binbaşı Ali İhsan Bey, 2 Ağustos 1914 günü seferberlik ilanından sonraki günleri şöyle aktarır:

*Seferberlik ilan edilince ve bize de Karargâh-ı Umumî Harekât-ı Harbiye Şubesi Müdürlüğü vazifesi verilince hemen fırsattan istifade ettim. Kolları, paçaları sıvayarak mücadele, yahut mücadele zamanı geldiğine hükmettim. İş görmeye mâni olan bu hâlin izalesi artık lazımdır, dedim. On günden beri Ramazan ayı girmişti. [...] Seferde oruç tutulmaz kaidelerini herkes bilirdi. [...]*

*İşte bu fikri ele alarak hemen Hafız Hakkı'ya koştum. Birinci teklif, seferberlik müddetince munfasıl harflerle yazı hakkındaki emir tatbik edilmeyecektir; ikinci teklif, seferde oruç tutulmayacaktır. Ramazan icabı sahur ve iftar ordudan kalkmıştır: Hafız Hakkı bu tekliflerimi muvafık buldu ve kabul etti. Alman erkân-ı harp reisi bu işle alâkadar değildi. Bunun için muhalefet de etmezdi. Hemen bu husustaki emirleri yazıp hazırladık; bizzat Enver Paşa'ya götürerek imza için önüne koydum. Seferberlik ilanının verdiği heyecan ve neşe ile itiraz etmedi. Kabul ve imza etti. Oh, hamdolsun, ayaklarımızı bağlayan, fikirlerimizi durduran bu engelleri; seferberlik ilanı münasebetiyle, şubenin ilk icraatı olarak orduya hediye ettik. Bu muvaffakiyetten dolayı o gün pek keyifli idim. İşlerimiz için artık yarı zaman sarf edecektik. İki türlü yazı,*

<sup>123</sup> Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 27.

*tercüme, vesair yapmıyacaktık. Fakat haritaların bir kısmı böylece basılmıştı. Onları tekrar bastırmak kabil değildi. Hemen Askerî Matbaaya telefon ederek seferberlik münasebetiyle yeni yazının bu dakikadan itibaren artık kullanılmayacağını, tezgâhlarda basılmamış şeyler varsa kâffesinin bozularak eski yazıyla yeniden tertibini emrettim. Bu suretle, hiç olmazsa, yeniden basılacakların şifreli olmalarının önüne geçtik.<sup>124</sup>*

Yukarıda zikredilen birinci maddeden de anlaşılacağı üzere, Enver Paşa, Ordu Elifbası'nın kullanımını hususunda verdiği emri tam anlamıyla geri almış değildir; Ordu Elifbası, sadece seferberlik sonrasına ertelenebilmiştir. Ancak 10 Ağustos 1914 tarihli emirden itibaren Harbiye Nezaretindeki Ordu Elifbası'nın kullanımını tamamen ve kendiliğinden terk edilmiştir.

Enver Paşa'nın Ordu Elifbası teşebbüsü savaş arifesinde uygulamaya koyulduğu, kısa sürede sadece orduda değil ülke genelinde okur-yazar oranını arttırması beklenildiği, yazıldığı gibi okunduğundan, Türkçe kelimelerin okunuşunu kolaylaştırmasına karşın Arapça ve Farsça sözcüklerin okunuşu ile yazılışını karmaşık bir hale getirdiğinden ve askeriyedeki pratiklikten uzaklaştırıp, yavaşlattığından ötürü, başarılı olamamıştır. Bununla beraber, Osmanlı'nın Tanzimat Dönemi ile başlayıp, Erken Cumhuriyet Devri'ne kadar uzanan ve neticede 1 Kasım 1928 tarihli Harf Devrimi'yle nihayete eren alfabe, yazı, okur-yazarlık, eğitim ve modernite olguları çerçevesinde süregelen tartışmalara çözüm olarak tasarlanmış önemli bir atılım olmuştur.

### Sonuç

1914 yılının başında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesindeki mevcudiyetini koruyabilmek için, oldukça sancılı bir süreçten geçtiği günlerde, devlet teşkilatının en kritik mevkilerinden biri olan Harbiye Nazırlığına Enver Paşa getirilmiştir. Paşa, büyük devletlerin iki bloğa ayrıldığı ve savaşın kaçınılmaz olduğu bir dönemde hiç zaman kaybetmeden, Osmanlı ordusunu yeniden yapılandırma ve reformasyon sürecine tabi tutmuştur.

Enver Paşa yürüttüğü bu reform faaliyetleriyle iyi eğitilmiş, araç-gereç ve cep-hane açısından üst seviyede donatılmış bir ordu oluşturmayı, askerleri disiplin altına almayı ve böylelikle ordunun savaş gücünü arttırmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda askerî reformları çok yönlü olarak ele almış, ordunun yeniden teşkilatlanması ve konuşlanması amacıyla kısa bir süre zarfında pek çok yeniliği hayata geçirmiştir. Yine, yürüttüğü geniş kapsamlı tasfiye faaliyetiyle ordudaki eski-yeni, gelenekçi-modern ve alaylı-mektepli ikiliğine son vererek, önemli kademelere İttihatçı subayları getirmiştir. Böylelikle, bir yandan orduyu gençleştirirken, bir taraftan da yürüttüğü reform faaliyetlerine muhalif olabilecek kişileri saf dışı bırakmıştır.

Yine Enver Paşa ordudaki reform faaliyetlerini çok boyutlu bir perspektifle ele aldığından, askerler arasında okuma-yazma oranını yükseltme gayesiyle, Ordu

<sup>124</sup> Sabis, *Harp Hatıralarım*, s. 153-154.

Elifbası denemesini gerçekleştirmiştir. Bu girişim Tanzimat Dönemi'nde başlayan ve Meşrutiyet'in ilanının akabinde gittikçe artan alfabe değişimi ya da ıslâhı tartışmalarını, öneri aşamasından daha ileri bir seviyeye taşıyarak, somut bir uygulamaya dönüştürmüştür. Bu teşebbüs her ne kadar alfabe ile yazı sorununa kesin ve kalıcı bir çözüm getirememiş olsa da Enver Paşa'nın söz konusu girişimi Türkiye Cumhuriyet'in en önemli kazanımlarından biri olan Harf Devrimi'ne, Latin Harflerinin kabulüne giden süreçte, önemli bir kilometre taşı olmuştur.

Enver Paşa'nın kararlılıkla gerçekleştirdiği reformlarıyla askerî alanda yeniden yapılanma adına önemli adımlar atılmış olmakla birlikte, yapılan reformların olgunlaşması için gerekli olan süreye sahip olunamamıştır. Zira 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanlarla imzalanan İttifak Antlaşması ve akabinde ilan edilen seferberlik nedeniyle, yapılan ıslahatlardan hedeflendiği kadar verim elde edilememiştir. Enver Paşa'nın cephelere yaptığı teftiş gezilerinden elde edilen bilgilerde de görüldüğü üzere, özellikle merkezden uzak birliklerde eğitim seviyesi, yaş durumu ve teçhizat donanımı istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu hususlar, Enver Paşa'nın harbiye nazırlığı boyunca ortaya koyduğu reform faaliyetlerinin eksiklikleri veya yetersizliklerinin neden ve sonuçlarına dair birer örnektir. Bu misallere rağmen, onun ıslahatlarının sonucu salt olarak başarısızlık değildir. Öyle ki, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Osmanlı ordusunun tepe noktasında tek karar verici olarak icra ettiği ıslahat faaliyetleriyle orduya yeni bir ruh ve dinamizm gelmiştir. Buna ek olarak reformların olumlu neticeleri Millî Mücadele Dönemi ordusunun teşkiline önemli bir katkı sağlamış, aynı minvalde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda kritik görevler üstlenen askerî kadroda bu ıslahatların sonucunda oluşan ortamda yetişmiştir.

#### EXTENDED ABSTRACT

Born in the last quarter of the 19th century at a time when the Ottoman Empire was being dragged towards collapse, Ismail Enver (Enver Bey), after completing his military education with the rank of captain of Erkan-i Harp, fought against gangs in Macedonia. In parallel with his activities in the military field, Enver Bey, who was also engaged in politics, joined the Committee of Union and Progress and brought many members to the Committee with his organizational skills.

After these activities, the event that made him known and loved by the public took place and he realized the declaration of the Constitutional Monarchy for the second time in Koprulu. Thus, Enver Bey, whose star began to shine, participated in the Tripoli and Balkan Wars, was the organizer of the Raid on the Sublime Porte, and took back the old capital Edirne from the Bulgarians by turning the war between the Balkan States into an opportunity in the Second Balkan War.

Enver Pasha rose rapidly due to these achievements, being in an effective position in the Committee of Union and Progress and being a son-in-law of the Sultan, he was promoted to the post of Minister of War in January 1914. Enver Pasha became the number one name in the Ottoman army when he was only thirty-three years old and immediately started to work for the reformation of the army. He attempted to rejuvenate the army, liquidate the old officers and reestablish the hierarchical

order and chain of command. In addition to these, he also intensified his efforts to modernize and train the army together with the military delegation that arrived in Istanbul on December 14, 1913 from Germany under the leadership of Liman Von Sanders.

In this context, he abolished the inspectorates previously established, increased the number of armies to four in the first stage and then to nine, established the organizations of Range Inspectorate General and Esliha Inspectorate General within the Ministry of War, and established the inspection committee under the name of Inspection and Accounting Committee. Again, order to meet the military needs of the new army, he revised the conscription system and accordingly enacted a new law on compulsory military service called “Mukellefiyet-i Askeriye Kanun-i Muvakkati”. With this law, all Muslim and non-Muslim Ottoman citizens, excluding members of the dynasty, were made liable for military service.

Enver Pasha, who resorted to austerity measures while reorganizing the organizational structure of the army on the one hand, reduced the share of the budget of the Ministry of War in the state budget with the Regulation on General Military Organization. As a result of these arrangements made by Enver Pasha, the core army and officer cadre of the National Struggle emerged.

In addition to reforming the organizational structure of the army, Enver Pasha also ensured that the army was rejuvenated and gained a dynamic and lively identity by carrying out a purge activity that would pave the way for a major change and transformation in the army.

In this direction, he retired the old officers of the Abdülhamid II period, who he thought had a share in the defeat in the Balkan War, and replaced them with young officers.

Following this, Enver Pasha wanted to prevent the army-politics relationship, which had turned into a major dilemma for the Ottoman army; in other words, he wanted to prevent the penetration of politics into the army. One of the reasons for the defeat in the Balkan War was the politicization of the army. In this respect, Enver Pasha expelled every soldier who was oriented towards politics from the army, including the officers who took part in the declaration of the Constitutional Monarchy with him.

Enver Pasha, who reorganized the army, rejuvenated the army, dismissed most of the officers from the regiments, took back the undeserved ranks of some officers and tried to keep the army away from politics, introduced a form of writing, officially known as the Ordu Elifbası (Army Alphabet), which was formed by writing vowel and consonant letters separately, for use in the army. The Army Alphabet, which was started to be used for training and communication in the offices of the Ministry of War and in the troops, was soon expanded to cover all internal correspondence within the Ministry of War. This new alphabet and writing system, put into practice by Enver Pasha with the aim of enabling the soldiers in the army to learn to read and write easily in the short term and the entire population to learn to read and write in the medium term, was used for about five months. Its use was postponed until after the war because it reduced the literacy rate of the trained officers in the army and interrupted the functioning, its practical application was not possible under the conditions of war.

Enver Pasha continued the reform activities he had begun before the declaration of mobilization with a determined attitude during the mobilization process and the war. While successive reforms were being implemented, the Ottoman army resisted the Entente for four years on ten different fronts in a very wide geography, and when the final result was defeat, Enver Pasha left the country with his companions.

## KAYNAKÇA

### 1. Arşiv Belgeleri

#### A. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Osmanlıca Belge Arşivi

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHP)

#### B. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Evrakı (DH.KMS)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 6. Şube (DH. EUM. 6.Şb)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, (HR HMŞ. İŞO)

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS)

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)

İrade Harbiye (İ. HB.)

İrade Taltifat (İ.TAL)

Maliye Nezareti Emlak-i Emriyye Müdüriyeti (ML.EEM)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE)

#### C. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (BCA 30-18-1-1)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü (BCA, 30-10-0-0)

#### D. Dışişleri Başkanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

(571 SSCB Fonu)

#### E. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Enver Paşa Koleksiyonu Kâzım Orbay Evrakı (TTK, BE- KO)

### 2. Kitaplar

Ahmad, Feroz: *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 2.bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1986.

Ahmad, Feroz: *İttihat ve Terakki 1908-1914*, 7.bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

Ahmad, Feroz: *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş Baltalı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.

Akbay, Cemal: *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, C. I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1991.



- Aksun, Ziya Nur: *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.
- Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 1. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Akşin, Sina: *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara: İmge Yayınları, 1994.
- Akşin, Sina: *İç savaş ve Sevr'de Ölüm*, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2010.
- Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 6. bs. İstanbul: İmge Kitabevi, 2011.
- Akşin, Sina: *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Akyol, Taha: *Rumeli'ye Elveda*, İstanbul: Doğan Kitap, 2013.
- Alkan, Necmettin: Eyyub Şimşek, *Savaşanların Gözüyle Türk- Alman İttifakı*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Askeri Tekadüd ve İstifa Kanunu Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu*, İstanbul: Takvim-i Vekayi Matbaası, 1909.
- Aşıroğlu, Orhan: Gazi, *Enver Paşa'nın Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, Acı Zamanlar*, İstanbul: Burak Yayınları, 1990.
- Atatürk, Mustafa Kemal: "Nutuk", *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C. 19, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Aydemir, Şevket Süreyya: *Orta Asya'dan Makedonya'ya Enver Paşa*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013.
- Bademci, Ali: *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz'in Hatıraları Sarıklı Basmacı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2010.
- Bakiyev, Nabican: *Enver Paşa'nın Vasiyeti*, çev. Çağatay Kaçar, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.
- Baytın, Arif: *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi: Sessiz Ölüm: Sarıkamış Günlüğü*, yay. haz. İsmail Derişoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Balkan Savaşları: I. Balkan Savaşı (1912)*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999.
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Balkan Savaşları: II. Balkan Savaşı (1913)*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999.
- Beşikçi, Mehmet: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1993.
- Budak, Ali: *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.
- Cemal Paşa: *Hatıralar*, yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001.
- Cengiz, Halil Erdoğan: *Enver Paşa'nın Anıları, 1881-1908*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.
- Civgin, Senem: "Kuruluşundan Feshine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türk Modernleşme-sindeki Rolü", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme: İktisadi, Siyasi, Sosyal ve Kültürel Temalar*, ed. Abidin Çevik, Ankara: Nobel Bilimsel Yayıncılık, Ekim 2022.
- Çolak, Mustafa: *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Danişmend, İsmail Hakkı: *31 Mart Vakası*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1986.
- Despot, Igor: *Savaşan Tarafların Gözüyle Balkan Savaşları: algılar ve yorumlar*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020.
- Ertan, Veli: *Ahmet Cevdet Paşa: hayatı, eserleri ve ilim değeri (1822-1895)*, Ankara: Hilal Yayınları, 1964.
- Ertem, Rekin: *Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Alfabe ve Yazı Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Ertürk, Hüsametdin: *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Parola Yayınları, 2016.
- Gedikli, Yusuf: *Enver Paşa Hayatı ve Makaleleri*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2007.
- Gencer, Ali İhsan Gencer, Dr. Sabahattin Özel: *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları, 1996.

- Gündüz, Mustafa: *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2012.
- Gündüz, Mustafa: *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, Ankara: Lotus Yayınları, 2010.
- Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı: *I. Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakale Cephesi Harekatı*, C. II. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997.
- Hall, C. Richad: *Balkan Savaşları I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Yayınları, 2003.
- Hanioğlu, Şükrü: *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Hanioğlu, M. Şükrü: *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul: Der Yayınları, 1989.
- İnan, Arı: *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.
- İnönü, İsmet: *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, Ankara: Bilgi Yayınları, 1985.
- İzgöer, Zeki: *Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul: Şule Yayınları, 1999.
- Karabekir, Kâzım: *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- Karabekir, Kâzım: *Tarihte ve Abdülhamit Döneminde Türk- Alman İlişkileri*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Truva Yayınları, 2021.
- Kocabaş, Süleyman: *Tarihte Türkler ve Almanlar*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1986.
- Köprülülü Şerif İlden: *Sarıkamış*, yay. haz. Sami Önal, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003.
- Kutay, Cemal: *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1955.
- Kuzu, Ali: *31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit*, İstanbul: Parola Yayınları, 2016.
- Kürt, Muhammet Ali: *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, çev. Sibel Ilgın, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007.
- Menteşe, Halil: *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Mühlman, Carl: *Çanakale Savaşı*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Ordu Sâlnâmesi 1330 (1914 Ordu Yıllığı), yay. haz. Burak Enver vd. İstanbul: Koç Vakfı yayını, 2022.
- Ortaylı, İlber: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Öğün, Tuncay: *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Özkan, Nevzat: *Ahmed Cevdet Paşa, Medhal-i Kavâ'id*, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Pomiankowski, Joseph: *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.
- Ramsaur, Ernest E: *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz İstanbul: Sander Yayınları, 2007.
- Remond, Georges: *Trablusgarp Savaşı ve Enver Paşa*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2021.
- Sabis, Ali İhsan: *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?* haz. Hasip Saygılı, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2004.
- Sabis, Ali İhsan: *Birinci Dünya Harbi, Harp Hatıralarım*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Sakaoğlu, Necdet: *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Sanders, Von Liman: *Türkiye'de Beş Yıl*, haz. Resul Bozyel, İstanbul: Kesit Yayınları, 2006.
- Sanders, Von Liman: *Türkiye'de Beş Sene* haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Sanders, Von Liman: *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- Sencer, Mustafa: *Türkiye'de Siyasi Partilerin Sosyal Temelleri*, İstanbul: May Yayınları, 1974.

- Sergeyeviç, Agabekov, Grigoriy: *Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?* haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, İstanbul: Bengi Yayınları 2011.
- Seydi, Ali: *Latin Hurufu Lisanımıza Kabil-i Tatbik midir?* İstanbul: İkdam Matbaası, 1924.
- Sönmez, Birgün: *Sarıkamış- Kafkas Cephesi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2021.
- Sunata, İ. Hakkı: *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2003.
- Şıvgın, Hale: *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk- İtalyan İlişkileri*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Şimşir, Bilal: *Türk Yazı Devrimi*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Talat Paşa'nın Anıları, yay. haz. Mehmet Kasım, İstanbul: Say Yayınları, 1986.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. III, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Tuncer, Hüner: *Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2018.
- Türkgeldi, Ali Fuat: *Görüp İşittiklerim*, Ankara: TTK, 1984.
- Türkmen, Zekeriya: *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1914-1918)*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Türkmen, Zekeriya: *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu- Siyaset Çatışması*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2008.
- User Şirin, Hatice: *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Uyar, Mesut, Edward J. Ericson: *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.
- Ülkütaşır, Mehmet Şakir: *Atatürk ve Harf Devrimi*, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Ünal, Uğur: *Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Wallach, Jehuda L.: *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1977.
- Yalçın, Durmuş, Yaşar Akbıyık v.d.: *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi C. I*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.
- Yamauchi, Masayuki: *Hoşnut Olmamış Adam & Enver Paşa*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Veli: *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1993.

### 3. Makaleler

- Akçay, Yusuf: "Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr. İsmail Hakkı Bey ve İslah-ı Huruf Cemiyeti", *Uluslararası Türk Dili Edebiyatı Kongresi*, (Erzurum: 25-27 Nisan 2007), s. 9-17.
- Çatalbaş, Resul: "Milaslı İsmail Hakkı'nın Hayatı Eserleri ve İslam ile İlgili Görüşleri", *Artuklu Akademi Dergisi*, (2014), 1, s. 99-129.
- Çelik, Birten: "Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Osmanlı Aydınları ve Alfabe Meselesi", *80. Yılında Türk Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu, 10-11 Kasım 2008*, (Mayıs 2009), s. 9-22.
- Duran, Recep: "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", *Erdem*, 2/6 (1986), s. 801-850.
- Eraslan, Ebubekir: "Huruf-ı Munfasıla'nın Teorisini Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın "Milletlerin Terakkisinde Elifba'nın Hissesi" Adlı Makalesi", *XII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, s. 1-17.

- Halıcı, Şaduman: “Yüzellilik Bir Muhbirin Portresi, Yaver-i Has Kiraz Ahmet Hamdi Paşa Nam-ı Diğer Hamdi Zeza”, *Belgi*, 20 (Yaz 2020), s. 2343-2364.
- İnceoğlu, F. Samime: “Münif Paşa: İntişar-ı Ulum-u Maarife Adanmış Bir Ömür”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12 (2008), s. 629-658.
- Kâmil, İbrahim: “Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XVIII, S. 2, (2016), s. 83-107.
- Karakuş, Sadık Emre: “Enver Paşa'nın Alfabe ve Yazı Denemesi: Ordu Elifbası”, *Tarih Okulu Dergisi*, 36 (2018), s. 443-484.
- Kılıç, Sezen: “Alman Deniz Ataşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa”, *Bilig*, 77 (Bahar 2016), s. 109-130.
- Kış, Salih: “Birinci Dünya Savaşı'nda Müşir Von Der Goltz Paşa'nın Ordu Komutanlıkları ve Ölümü”, *History Studies*, Vol: 9 Issue:3, (2017), s. 121-139.
- Özgüldür, Yavuz: “Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri”, *OTAM*, 4, (Ocak 1993), s. 297-307.
- Özkan, Nevzat: “Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 2006/1, s. 219-232.
- Sonyel, Salâhi R.: “Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren 'Basmacı' Akımı”, *Belleten*, 211, (1990), s. 1179-1208.
- Tansel, Abdullah Fevziye: “Arap Harflerinin Islâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleleri (1862-1884)”, *Belleten*, C. XVII, 66, (Nisan 1953), s. 223-249.
- Tataroğlu, Selçuk: “Doktor Milaşlı İsmail Hakkı'nın Sebiülürreşad'taki “Islah-ı Huruf Meselesi” adlı Makalesinin Değerlendirilmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi* VIII, 55, (2021), s. 593-609.
- Türkmen, Zekeriya: “Balkan Harbine Uzanan Süreçte Ordu-Siyaset İlişkileri”, *2014-2015 Yılında Harp Akademilerinde İcra Edilen Paneller*, İstanbul: 2015, s. 189-226.
- Türkmen, Zekeriya: “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri”, *Erdem*, XII 35, (2000), s. 567-591.
- Uyar, Mesut: “Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 30 (Güz 2019), s. 29-84.

#### 4. Süreli Yayınlar

##### A. Gazeteler

*Sabah*

*Takvim-i Vekayi*

*Tanin*

*Tasvir-i Efkar*

*Yeni Yazı*

##### B. Dergiler

*Hayat Tarih Mecmuası*

*Mecmua-i Fünun*

*İctihad*

#### 5. Ansiklopedi Maddeleri

- Alkan, Necmettin: “Wilhelm Colmar Von der Goltz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV), 2020, Ek.I. (Gözden Geçirilmiş 2. basım), s. 478-480.

Hanioğlu, M. Şükrü: “Enver Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, XI, s. 261-264.

## 6. Tezler

Balcı, Ramazan: *Sarıkaş Harekâtı*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 1999.

İnal, Esra: *Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2019.

Kaşıyugun, Ali: *Enver Paşa'nın Orduyu İslah Çalışmaları 1914-1918*, (Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2009.

Kibil, Mehmet: *Çanakkale Savaşı'nda Arıburnu Muharebeleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, 2016.

## Ekler

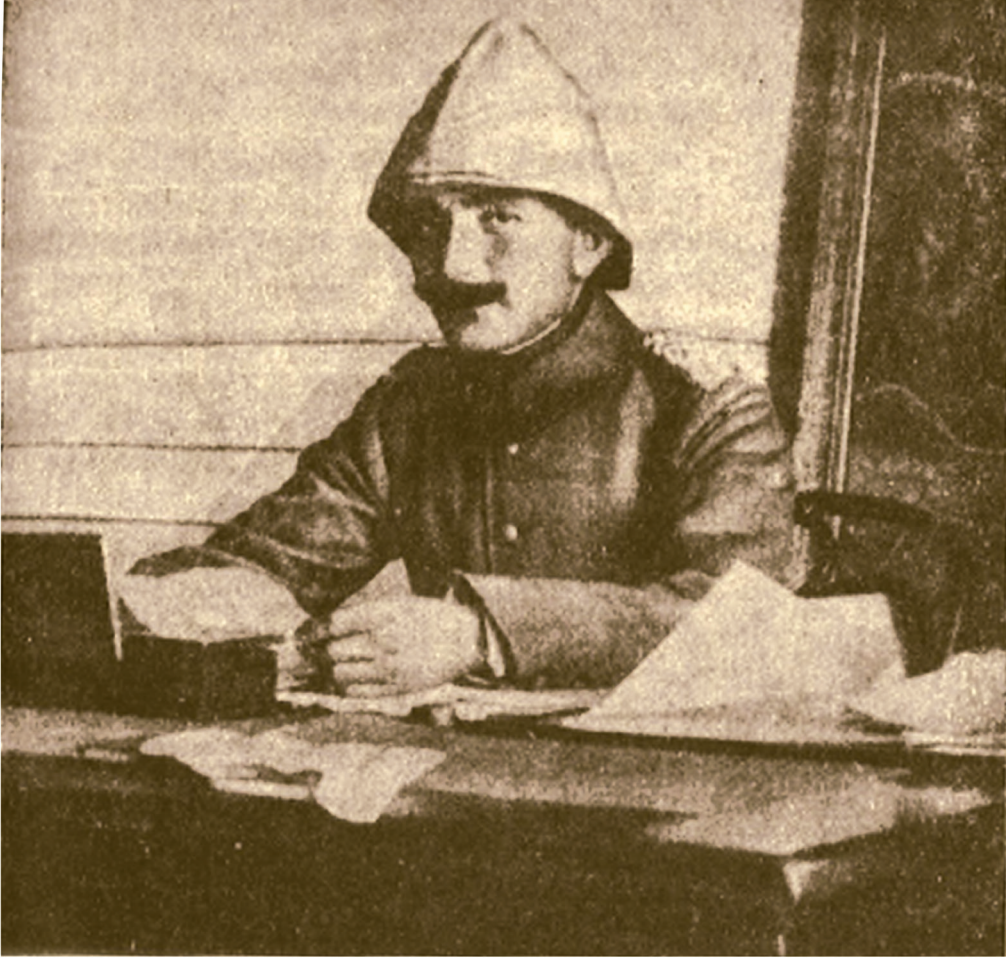
### Enver Paşa'nın Orduyu Islahına Dair Beyannamesi 22 Temmuz 1330 / 4 Ağustos 1914

Ordumuz vazifesini hakkıyla yapamaması yüzünden sevgili vatanımızın en mamur parçaları elimizden gitti. Osmanlı milleti büyük felaketler geçirdi. Bu hallerden kalbi hümayunları pek kederli olan sevgili başkomutanımız, sevgili padişahımız efendimiz hazretleri – Allah göstermesin- bir daha böyle kara günler görmemek ve Osmanlı halifelik namusunun tarihî kahramanlığı ile savunabilmek için orduyu hazırlamaya padişahımız bu kullarını memur etti. Vazifenin büyük ve ağır olmasına rağmen Allah'ın yardımına, Peygamberimizin ruhuyyatına, kudretli padişahımızın teveccühlerine dayanarak işe başladım. Ordudan iki şey istiyorum. Mutlak bir itaat ve vazife-yi ifaya geceli, gündüzlü gayret. Her subay bilmelidir ki, ilerlemesi ve felaketi yalnız amirinin elindedir. Orduda ancak amirlerine bütün ruhu ile itaat edenler, astlarını evlat kadar, kışlasını evi kadar sevenler ve vazifesine geceli, gündüzlü çalışanlar kalabilir. Amirlerinin tutacağı sicil kâğıdında kıtalar ve görev sevgisi, hususunda kusurlu olduğu yazılanlar için feyz ve ilerleme kapısı tamamen kapalıdır ve yükselme ve ilerleme için amirin tanıklığından başka çare yoktur. Son felaketler yüzünden orduya sürülen kara lekeyi temizlemek için her subayın vazifesi icabında daha büyük bir gayretle çalışacağını ümit ederim. Cenabı hak, herkesi başarıya ulaştırsın.

Harbiye Nazırı  
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi  
Enver

#### Ek:1

*Cemal, Akbay, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi:  
Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi,  
C. I, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1991), s. 272.*



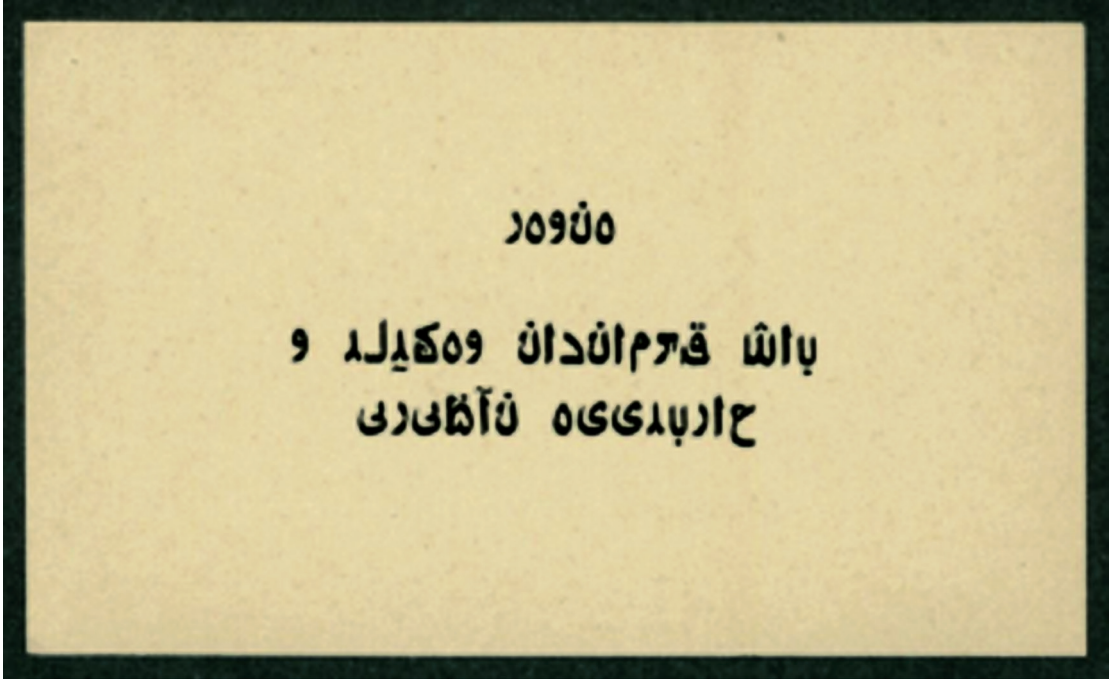
*Enver Paşa ve «Enveriye»*

*Enver Paşadan önce Osmanlı ordusunda, topçu ve süvari sınıflarından başkalar ve subaylarda, genel serpuş, fes'ti. Fesi, sarığın yerine orduya ve devlet görevlilerine, İkinci Sultan Mahmut getirmişti. Enver Paşa, fesin yerine yukarıdaki resimde görüldüğü gibi, Enveriye adını alan serpuşu getirdi. Enveriye başa, dolanarak sarılan ve adına Laz başlığı denilen, uzun kuyruklu baş giysisinin, derlenmiş, dikilmiş şekliydi...*

Ek:2

*Enver Paşa ve Enveriye*

*Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, C. III, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013), s. 47.*



Ek 3:

*Baş Kumandan Vekili ve Harbiye Nazırı*  
(TTK Arşivi BE/KO 3/20)